

צבא וחברה

מצווה במדים: השירות הצבאי והציבור הדתי-לאומי

בעז כהן

הציבור הנכנס בהגדרה הסוציולוגית 'ציבור דתי-לאומי' או 'הכיפות הסרוגות', לגווניו השונים, בלט בנוכחותו בצה"ל בשלהי שנות התשעים ובשנים הראשונות של שנות האלפיים.¹ נוכחות זו בולטת במיוחד ביחידות המיוחדות ובקצונה. האחוז הגבוה של קצינים בוגרי החינוך הדתי-לאומי בפיקוד הזוטר בלט כבר באמצע שנות התשעים בנוכחות מוגברת של קצינים דתיים ברמה של מפקדי גדודים (מג"דים). בראשית שנות האלפיים היו גם במטכ"ל ארבעה אלופים חובשי כיפה – לא כולל הרב הצבאי הראשי. היה בכך שוני של ממש מדפוסי השירות של הציבור הדתי בראשית המדינה. התהליך שהביא לידי שילובם הבולט של בני הציונות הדתית בתפקידי פיקוד בכירים בצבא היה כרוך בשינויים בראייה של הציבור הדתי את עצמו ואת תפקידו בחברה הישראלית. כמו כן התפתחו תפיסות אידאולוגיות ותאולוגיות חדשות שהניעו את התהליך הזה וניזונו ממנו. מטרת מאמר זה היא לבחון כיצד התפתח התהליך בציבור הדתי פנימה, כיצד התרחש השינוי התודעתי הזה ומי היו הכוחות שהשפיעו עליו. השאלה שאשאל היא כיצד ראה הציבור הדתי את התהליך הזה עצמו.²

התהליך המתואר כאן הוא בעצם מהפכה חברתית בתוך הציבור הדתי ולא פחות מזה בחברה הישראלית. מאמר זה ימפה את הדרך שעבר הציבור הדתי בדרכו להשתלבות משמעותית בצבא ואת הדרך שהוטמעה הצבאיות בתוך המשנה הדתית והובנתה 'שפה' דתית שנתנה משמעות חדשה לשירות הצבאי. זהו מחקר היסטורי-תרבותי שיתבסס על מגוון מקורות, אך בעיקר על כתביהם ודבריהם של רבני הציבור הזה ושל תלמידיהם.

1 כתבתי כאן 'לגווניו השונים', שכן בניגוד לדימויו בשיח הציבורי והפוליטי הציבור הדתי-לאומי הוא ציבור מגוון מאוד, ראו אשר כהן, 'הכיפה הסרוגה ומה שמאחוריה: ריבוי זהויות בציונות הדתית', אקדמות, טו (תשס"ה), עמ' 9-30.

2 במהלך העבודה על מאמר זה הושלמה עבודת הדוקטור של אלישבע רוסמן-סטולמן, 'צבא ודת כמערכות תובעניות: צה"ל והציונות הדתית', אוניברסיטת בראילן, רמת גן תשס"ו (להלן: רוסמן-סטולמן, 'צבא ודת'). כמו כן התפרסם קובץ מחקרים בנושא: משה רחימי (עורך), הכיפה והכומתה: עמדות עם, א, הוצאת מכללת אורות ישראל, אלקנה תש"ע (להלן: רחימי [עורך], הכיפה והכומתה).

התגובות לתהליך זה בקבוצות שונות של החברה הישראלית ובתקשורת לגווניה ראויות לטיפול מעמיק, אך לא אדון בהן במאמר זה הבוחן את הציבור הדתי פנימה.³

'צבא ה'' ו'כיצד לא יתקלקלו הבנים'?

השיח הדתי, המלווה את השירות הצבאי של יהודים שומרי מצוות, מתאפיין בכמה מוטיבים מרכזיים: כיצד 'לא מתקלקלים' בצבא, היחס בין צבא ללימוד תורה, דמותו של הצבא היהודי האידאלי וכיצד אפשר להשפיע על אופיו של הצבא.

את הקמתו של צבא יהודי תפסו בזמנו הרבנים כאירוע היסטורי בעל חשיבות אמונית רבה, וכמה מהם עסקו בנושא ישירות. בשנת 1949 יצא לאור ספרו של הרב אלתר דוד רגנשברג משפט הצבא בישראל.⁴ מחבר הספר, יליד ארצות הברית שלמד אצל הרב אברהם יצחק הכהן קוק (הרא"ה) בירושלים בשנות השלושים, סבר כי עם השיבה לחיים לאומיים בארץ יש צורך להתמודד עם 'פרובלמות חדשות שבמשך הגלות הארוך והממושך נעלמו ונשתכחו מעינינו'. ב'פרובלמות' אלה מנה המחבר את 'עניני הצבא' ואת ספרו ייעד להדרכה תורנית לעניינים אלה ובהם: חובת הגיוס, משמעת צבאית, חובת הפנייה לשלום בטרם מלחמה והלכות שבוים. הוצאת הספר נתנה במה לרבנים לדון הן בעצם הקמת הצבא הן בחששותיהם מאופן התנהלותו.

דברי הסכמה לספר כתב הרב צבי פסח פראנק, רבה של ירושלים ומי שכבר פסק ללוחמי ההגנה הדתיים בירושלים בשאלות הקשורות לשירותם הצבאי.⁵ על 'המאורע החשוב שזכינו לראות בהנף הקמת הצבא הישראלי' על ידי ממשלת ישראל החדשה 'שנתכוננה במעשה ניסים נפלאים שכל עין רואה בזה את יד ההשגחה העליונה הנטויה עלינו לחוננו ולתת לנו מחיה בארץ האבות [...] מתוך החושך והערפל הכבד אשר כסה את עין הארץ נתבקעו ניצוצי אור וכמו השחר עלה על שמי ארצנו הקדושה וכבוד ה' עלינו וזח', כתב הרב פראנק, 'וממשלת ישראל מתרקמת ומתחזקת בעזרת צור ישראל וגואלו מיום ליום עד שהגענו להקמת הצבא בישראל אשר על ידו עשה ה' תשועה גדולה ונמסרו רבים ביד מעטים'.⁶

3 באופן טבעי מחקר זה מוטה לכיוון של אלה שכתבו ופרסמו ספרים, חוברות ומאמרים בנושאים הנדונים כאן. עם זאת נעשה כאן שימוש במגוון מקורות ובהם ספרי לוחמים, עלוני השבת והאינטרנט (שלאחרונה הפך אחת הזירות הבולטות של השיח הדתי הפוליטי, האידאולוגי והרבני), כדי לתת מבט רחב ככל האפשר.

4 הרב אלתר דוד רגנשברג, משפט הצבא בישראל, ירושלים תש"ט (להלן: הרב רגנשברג, משפט הצבא בישראל).

5 ראו מרדכי פרידמן, היחידות הדתיות ב'הגנה' ובפלמ"ח: אוניברסיטת בר-אילן, המכון לחקר המחתרות על שם מנחם בגין והאגף לתרבות תורנית במשרד החינוך, ירושלים ורמת גן תשס"ה.

6 הרב יצחק פראנק, בתוך: הרב רגנשברג, משפט הצבא בישראל, בהסכמה לספר. על ספר זה ועל דומים לו ראו: יוסף אחיטוב, 'מן הספר אל הסיף: על דמותו החזויה של הצבא הישראלי על פי

אך עם תחושת ההתעלות הגדולה ו'האור הגדול והמאיר' שבהופעת צבא יהודי, התבררו גם 'צללים מאפילים' לגבי חיי הצבא שכן 'בכמה ענינים העומדים ברומו של עולם ויסודי הדת נתגלו פרצים'. הבעיה העיקרית הייתה האווירה החילונית של הצבא וסכנתה לא רק לחייל שומר המצוות אלא גם לציבור הכללי. אווירה זו נבעה, כתב הרב פראנק, משום ש'אחדים מראשי השלטון ובפרט העומדים בראש הצבא אשר ינקו מתרבות הגויים וקרובים נעשו רחוקים מתורת ישראל'. הנורמות שאלה התוו בצבא גרמו לכך שהחייל הפשוט 'ההמוני' חושב שמכיון שנכנס לעבודת הצבא נעשה חפשי מן המצוות'. בדבריו של הרב פראנק מורגש המתח בין הערכה לצה"ל ולחייליו לבין הביקורת על חוסר הקפדתם במצוות: 'הלב מתכווץ לראות הנוער הישראלי אשר שש להתגייס לצבא ישראל במטרה קדושה וחרף נפש בעד הצלת ישראל אשר באמת זכות גדולה נתגלגל על ידו', אך אינו מרגיש 'את גודל האסון אשר הנהו ממיט על עצמו בחילול שבת קודש ואכילת נבלות וטרפות והוא לא ידע כי בנפשו הוא ובמעשהו הנהו מאבד את עולמו כי לא זוהי דרך עם ישראל במלחמתו'.

לצד הערכה והתפעמות מבטאים דבריו של הרב פראנק את החששות העמוקים של המנהיגים הרוחניים של הציבור הדתי מהשירות בצבא. אך לא היה זה רק חשש בעלמא, עוד מראשיתו של צה"ל אפשר למצוא אזכור של חוויית הבדירות של החייל הדתי. המפגש עם החברה החילונית שבה היה החייל הדתי 'האחר' עולה בכתבים של חיילים דתיים כבר במלחמת העצמאות.⁷ לא מעט מכוחו של החייל הדתי הושקע בקרב ההישרדות של 'להישאר דתי'.⁸ מדברים שכתב בשנת 1949 חייל דתי צעיר ניצול שואה יהודה עמיטל – לימים הרב יהודה עמיטל, ראש ישיבת ההסדר בגוש עציון ומראשי מפלגת 'מימד' – עולה העובדה הידועה שצה"ל בראשיתו לא נתן מענה לצורך של החייל הדתי לשמור מצוות ובוודאי לא לאווירה דתית או מסורתית. 'שישה חדשים קיים הגדוד', כתב הרב עמיטל, 'ובחדרי האוכל אין זכר לשבת [...] אותה התור, אותו האוכל, אותו הרעש, אותם השולחנות ואותו החפזון באכילה. רק אי שם, באחד השולחנות פולחת את אווירת החולין אנחתו של חייל: "האמן לי, אני שוכח אפילו מתי שבת" [...] וגדול היה סבלו של החייל הדתי. לא בדמות שכזו הייתה השבת משובצת בחלומו על צבא ישראל'.⁹

7 התורה בשנים הראשונות לקום המדינה, בתוך: מרדכי בראון וצבי צמרת (עורכים), שני עברי הגשור: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל: יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשס"ב, עמ' 414-434.

8 הרב יהודה עמיטל, 'לדרכו של החייל הדתי במלחמת הקוממיות', המעלות ממעמקים: דברים בסוגיות הדור על התשועות ועל המלחמות, אגודת ישיבת הר ציון, ירושלים ואלון שכות תשל"ד (פורסם במקור בתוך: מורשת: בטאון בית הכנסת גדוד 79, תש"ט).

9 על החייל הדתי בצה"ל בשנותיו הראשונות ראו: מיטל גז, 'השתלבותו של החייל הדתי במערכת הצבאית בשנים הראשונות של צה"ל (1948-1953)', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בראילן, רמת גן תשס"ד (להלן: גז, 'השתלבותו של החייל הדתי').

9 החייל יהודה עמיטל, עמיטל (לעיל הערה 7), עמ' 100.

זמן קצר לפני קום המדינה הוקמה 'המחלקה לעניני דת'. עם הקמת צה"ל הייתה ל'שירות הדתי' שבראשו עמד איש הפועל המזרחי נתן גרדי. מחלקת השירות הדתי טיפלה בנושאי הכשרות בצבא, ובשאלות אחרות פנו לרבנים אזרחים. בעקבות לחץ של הרבנים הראשיים, שרצו דמות רבנית בצבא, מונה הרב שלמה גורן לרב ראשי לצה"ל. הרב גורן בנה את הרבנות הצבאית, וזו דחקה לשוליים את השירות הדתי. השירות הדתי התחסל סופית ב-1949, עם התפטרותו של גרדי.¹⁰ בשנים הראשונות הושקע עיקר המאמץ של הרבנות ביצירת תנאים שיאפשרו שירות מלא של חיילים דתיים בצה"ל. נושא מרכזי היה נושא הכשרות. כבר ב'תקן השירות הדתי' הוטלה על השירות הדתי המשימה לדאוג כי 'בצה"ל על כל חטיבותיו יקוים שולחן אחד שבו יקפידו על דיני ישראל הנוגעים לכשרות'. מצב הכשרות החמור בצבא התאפיין בכישול לא כשר ולעתים אף בכישול בשר חזיר במטבחים הצבאיים. מצב זה לא רק יצר בעיות טכניות והשפיע על היכולת הצבאית של החיילים הדתיים, אלא גם העצים את חוויית הברידות של החייל הדתי ואיים על יכולתם של החיילים לשמר את זהותם הדתית.¹¹ אף צופים מן החוץ עמדו על עניין זה כשראו את הברידות ואת תחושת הנחיתות של חיילים דתיים, שאכלו אוכל משומר מקופסאות בשעה שחבריהם לשולחן אכלו אוכל חם שסופק לצבא ממתבחי הקיבוצים הסמוכים.¹² אך בשעה שבעיית הכשרות הלכה ונפתרה דרך פקודות הצבא, הרי שהאווירה החילונית של חיי הצבא המשיכה לאיים על עולמם הרוחני של המתגייסים שומרי המצוות. כך מצאו את עצמם ראשי הציבור הציוני-דתני, שעודדו את הציבור שלהם לשרת בצה"ל, מאוימים מן העובדה שהמפגש עם העולם החילוני בצבא והשקיעה באווירה החילונית עלולים לפגוע ב'עמדותיהם הרוחניות ומהלך רוחם הדתי' של 'חלק גדול מחברנו'. עבורם הייתה זו 'בעיה נוקבת ויורדת עד עומק נשמתנו'.¹³ שכן 'כור ההיתוך הגדול, צבא ישראל יבלעם ולא נודע כי בא אל קרבנו',¹⁴ 'לא נוכל להסכים שישלחו לצבא כלטחנה שתטחון אותם ותהפוך אותם לבני אדם אחרים ותהרוס את הערכים הדתיים שבהם'.¹⁵

הפתרון הנראה לעין היה להקים יחידות מיוחדות לחיילים שומרי מצוות שבהן יישמרו ההלכה והאווירה הראויה. זו הייתה דרישת המפלגות הדתיות ומועצת הרבנות הראשית.¹⁶ מי שהתנגד בכל תוקף היה הרב גורן. הוא התנגד לגטואיזציה של החיילים הדתיים ולוויתור על אופיו היהודי של הצבא. דוד בן-גוריון גיבה את עמדת הרב גורן ובכך נסללה

- 10 שם, עמ' 51-55. עוד ראו אשר כהן, הטלית והדגל: יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 1998, עמ' 94-95.
 11 גז, 'השתלבותו של החייל הדתי', עמ' 74-75.
 12 יומן המשק, קיבוץ עין חרוד, יוני 1948, מתוך: גז, שם.
 13 הרב אליעזר פ' טכורש, מתוך: גז, שם, עמ' 133.
 14 זרעים, ק (תש"ט), מתוך: גז, שם, עמ' 101.
 15 הרב קלמן כהנא, דברי הכנסת הראשונה, ג, תש"י, עמ' 526.
 16 אריה ארעזי, 'מלחמה הלכה וגאולה: צבא ומלחמה במחשבת ההלכה של הרב שלמה גורן', קתדרה, 125 (תשרי תשס"ח), עמ' 119-147.

הדרך ליצירת אוסף דינים שיגדיר את שמירת ההלכה ומסורת ישראל בצבא.¹⁷ פועלו של הרב גורן טבע על צה"ל חותם לדורות, אך בדידותו של החייל הדתי עדיין נשארה.¹⁸ ביטויים לבדידות זו אפשר למצוא בתקופות שונות. לאחר מלחמת יום כיפור כתב רזיאל ממת מכתב למערכת כתב העת בעצם, שיצא לאור על ידי צעירים בני ישיבות בציבור הדתי. במכתב תיאר ממת את המציאות הלא-קלה ביחידות צה"ל: 'יתכן שלא נעים לומר, אולי זה מאוד צורם לשמוע, אך ביחידות מסוימות בצה"ל קשה להיות דתי, וביחידה אחת או שתיים זו ממש משימה בלתי אפשרית'. לדבריו, ביחידות רבות 'הרבנות הצבאית אינה מגיעה ופקודות מטכ"ל בכל מה שנוגע לכשרות שבת וכד' אינן מבוצעות'. התוצאה היא ש'חייל דתי חייב להאבק על דברים יסודיים, כדי שיוכל לשמור על אורח החיים שלקראתו התחנך'.¹⁹ הוא נתן לדוגמה את הקומנדו הימי: 'כאשר אתה בקורס קומנדו ימי [...] מכניסים לך לראש שלא תוכל להיות דתי בקומנדו הימי. פשוט זה לא בנוי בשביל דתיים. מופעל עליך ביודעין ולא ביודעין לחץ חברתי על ידי חבריך לקורס וע"י מפקדיך – לחדול להיות דתי או לא להיות בקומנדו'. התוצאה היא שיש חיילים שמוותרים על שמירת מצוות ויש שעוזבים את היחידה. 'כך פוסלים', טען ממת, 'סקטור מסוים שרוצה לתת את המקסימום למדינה, רק בגלל היותו דתי. לעניות דעתי זו שערוריה שצריך לצעוק עליה ברחובות'. אך לממת הייתה הצעה חדשה – לא עוד חיזוק החייל הדתי או ביצור מעמדה של הרבנות הראשית ביחידות, אלא השפעה על אופיו של הצבא ה'מחלן': ממת הציע להקים פנימייה צבאית דתית ולהצמיח דור (בלשונו: 'קאדר') של מפקדים דתיים:

התוצאה – תוך שנים לא רבות נמצא בצה"ל 'קאדר' של מ"פים (מפקדי פלוגות) ומג"דים דתיים צעירים. כאשר המ"פ או המג"ד הוא לא רק יהודי כמו שצריך אלא גם איש צבא מעולה, השגנו מטרה שחשיבותה לאין ערוך: לצה"ל יש מפקד מעולה, ואנו מקבלים איש צבא דתי, שאצלו בפלוגה המטבח כשר, השבת נשמרת ובישיחות עם חייליו הוא מבהיר להם דברים שונים על יהדות אותם שמעו בצורה מסולפת (מחמת חוסר ידיעה, או בגלל תעמולה המתבססת על חצאי-אמת, נוסח מחנה השמאל ו"פי הנפש"). תוך זמן קצר ישתלבו בוגרי הפנימייה ביחידות השונות של צה"ל ויפתחו פתח לצעירים דתיים רבים אחרים שיוכלו לשרת בכל היחידות ללא כל חשש של כשרות

17 גרעון ארון, 'בין חלוציות ללימוד תורה', בתוך: אבי שגיא ורב שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית: היבטים רעיוניים, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ג, עמ' 31-71.

18 מאמר זה אינו עוסק בתולדות הרבנות הצבאית. זו זכתה למחקר מקיף בעבודתו של אהרון קמפינסקי, 'דת, חברה וצבא בישראל: תמורות בעיצובה ובדרכה של הרבנות הצבאית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2007; הנ"ל, 'הרבנות הצבאית ושאלת נאמנותה הכפולה', בתוך: רחימי (עורך), הכיפה והכומתה, עמ' 161-184; הנ"ל, 'בין תמיכה להסתיינות: התייחסותו של בן-גוריון להסדרת הדת בצה"ל', עיונים בתקומת ישראל, 19 (2009), עמ' 425-448.

19 רזיאל ממת, 'מכתב למערכת', בעצם: בטאון נוער דתי (אדר-ניסן תשל"ה), עמ' 10 [ההדגשה במקור].

שבת וכדומה. כי זאת עלינו להבין: כאשר בסיירת מסויימת המ"פ או המג"ד דתי ודתי כמו שצריך, כל בעיה הלכתית מקבלת צורה שונה לגמרי. יש אוזן קשבת ומבינה, יש רצון, ומה שחשוב יותר – יש סמכות שעוזרת ומתקנת את המעוות.

הצעתו של ממש מסמנת שינוי גישה בציבור הדתי. הבעיה אמנם בעיה ישנה – כיצד ישמור החייל הדתי על זהותו הדתית במהלך השירות הצבאי – אך התשובה מלמדת כי הציבור הדתי החל לראות את עצמו באור חדש. לא עוד שותף זוטרי, לא עוד טוראים מובלים, אלא מנהיגים ומובילים – מ"פים ומג"דים.

קריאתו של ממש הקדימה את זמנה ופנימייה צבאית-דתית הוקמה רק ב-1980, בינתיים התמקדה תשומת הלב הציבורית ביצירה ובביסוס של מסגרת ראווה בתוך הצבא – ישיבות ההסדר.

הקמת ישיבות ההסדר

שתי ישיבות טוענות לכתר הבכורה של ישיבות ההסדר: 'ישיבת כרם ביבנה', שהוקמה ב-1953 על ידי תנועת 'המזרחי' העולמית ו'מרכז ישיבות בני עקיבא', ו'ישיבת הדרום' ברחובות, שהוקמה בראשית שנות החמישים בידי הרב צבי יהודה מלצר.²⁰

מקימי ישיבת כרם ביבנה שאפו לייסד ישיבה גבוהה (על-תיכונית) ציונית שתעמיק את השכלתם התורנית של חניכי בני עקיבא לפני הגיוס לנח"ל. הקמת הישיבה באה בעקבות לחץ מלמטה, של חניכים מיישיבת כפר הרא"ה שרצו ללמוד תורה בישיבה ציונית הקשורה לתנועה ולא להתנתק מחבריהם שיצאו לנח"ל. הם התארגנו בגרעין גחל"ת (גרעין חלוצי לומד תורה) ו-13 מהם היו הגרעין המקיים של הישיבה. לימים הדגיש הרב חיים דרוקמן את חלקם של החניכים בהקמת ישיבת ההסדר הראשונה: "'ישיבות בני עקיבא' (התיכוניות), מאז ראשית דרכן, אמר, 'הצליחו להחדיר בכוגריהן הכרה בערך של המשך לימוד התורה. אך נוצר צורך שבא "מלמטה" מתוך הציבור, ליצור מסגרת שתשלב את לימוד התורה עם שותפות בנשיאת העול הבטחוני.'²¹

יעקב דרורי, חבר קיבוץ סעד וחבר ההנהלה הארצית של 'בני עקיבא', היה האיש שהביא בפועל להקמת ישיבת כרם ביבנה ושל ישיבות הסדר נוספות בעקבותיה. לאחר מלחמת ששת הימים חזר דרורי על האני מאמין' שלו בעניין לימוד תורה, גיוס לצבא ונשיאה בעול:

20 לאמתו של דבר מגעים ראשונים להקמת ישיבה מגויסת כמסגרת הפלמ"ה היו כבר ב-1945, ראו יחיאל א' אליאש, מעשה הבא בחזון, הוצאת מרכז אליצור, תל אביב תשמ"ג, עמ' 357-360.

21 יאיר שלג, 'ישיבות ההסדר: בין חזון למציאות', נקודה: עתון הישובים ביהודה שומרון וחבל עזה, 86 (ה' באייר תשמ"ח), עמ' 12-15 (להלן: שלג, 'ישיבות ההסדר').

גרסנו ואנו גורסים שלא יתכן שאחרים יבנו בשבילנו את הארץ ואחרים יגנו בשבילנו על הארץ. אנחנו חושבים ששירות בצה"ל הוא חובה. זוהי מצווה וזה לא עומד בשום ניגוד לדרך של בני עקיבא או לדרך של בני תורה.

אלא מאי? יותר מזה, אמרנו שמצאנו דרך לשלב בין הדברים. היום ישיבת כרם ביבנה אני מקווה שמחר גם בישיבת הכותל ובישיבה שתקום בגוש עציון, יהיה הסדר כמו בכרם ביבנה שהוא דומה מאד, למעשה מסלול מקביל לזה של הנח"ל. תלמידי כרם ביבנה הם למעשה בני הישיבה היחידים בא"י אשר באמת משלבים בצורה רצינית את לימוד התורה ביחד עם שירות בצבא.²²

הניסיונות לבנות את הישיבה סביב תכנית חד-שנתית לפני הגיוס כשלו, ואז הוצע שגרעיני הנח"ל של בני עקיבא ישלחו כמה מחבריהם ללמוד בישיבה בתקופת השל"ת (שירות ללא תשלום), שאותה העבירו בדרך כלל במשקי הקיבוץ הדתי. ההצעה נתקלה בהתנגדות מצד גרעיני הנח"ל, שחששו לאבד חניכים, ושל משרד הביטחון, שלא רצה לאפשר מסגרת נוספת של שירות חלקי. בשנת 1960 הופעל ההסדר לראשונה על מספר מוגבל של בני גרעינים וב-1964 נוצר המסלול לאלה שאינם בני גרעינים. הישיבות נקראו 'ישיבות הסדר' על שם ההסדר עם הצבא. הצבא הרגיש כי התלמידים יחילו במסלול דומה לתלמידי ישיבת הדרום ברחובות. הרב עמיטל – אחד הר"מים²³ בישיבה ולעתיד ראש ישיבת ההסדר 'הר עציון' בגוש עציון – הסביר את הרציונל שהנחה את מקימי ישיבת הדרום: 'לאור המתרחש אז, חששנו שיווצר מצב שהיהדות הדתית הציונית תתרוקן מתלמידי חכמים. אלה שחשקה נפשם בתורה – הלכו לישיבות גבוהות ולא שרתו בצבא. נוצר ניתוק נורא. ידענו שציבור דתי שאין בו תלמידי חכמים סופו להתנוון. ברור היה שהכרח למצוא הסדר כל-שהוא עם הצבא'. ההצעה המקורית הייתה להקמת 'ישיבה צבאית בחסות משרד החינוך', אך משרד החינוך, בראשות זלמן זז"ר, לא הרים את הכפפה. לבסוף אושרה בצה"ל תכנית 'כמו נח"ל אבל בישיבה'.²⁴

עם השנים גדל והתעצם מסלול ההסדר. משתי ישיבות שפעלו בארץ בראשית שנות החמישים, ב-1986 נמנו 14 ישיבות הסדר, ב-2007 נמנו 43 ישיבות וב-2010 כ-60 ישיבות. פעילותן של הישיבות מרוכזת ב'איגוד ישיבות ההסדר' המנהל את הקשר עם משרדי הממשלה ועם שלטונות הצבא. ככל שנתון מתגייסים כ-1,500 תלמידים למסלול ההסדר. הגידול במספר הישיבות התאפיין גם בגיוון רב של הישיבות ובהתגבשות זהות מובהקת למובילות שבהן. למשל, ישיבות נאו-חסידיות כישיבת ההסדר ברמת גן, ישיבות בעלות אמירה חברתית כישיבת ההסדר בשדרות, ישיבות בעלות תודעת התגייסות לאתגרים לאומיים כישיבת ההסדר במעלות, וישיבות בעלות פתיחות אינטלקטואלית

22 יעקב דרורי, 'דיון במועצה הארצית של בני עקיבא, ניסן תשכ"ח', זרעים: בטאון בני עקיבא בישראל (יום העצמאות תשכ"ח), עמ' ז.

23 ר"מ הוא רב המלמד בישיבה. מקור השם: ריש מתיבתא, ובהקשר המודרני: רב מחנך.

24 ישראל וולמן, 'בטחון בשם...', עמדה: לצינונות דתית אקטואלית, 10 (ניסן תשמ"ו), עמ' 7-9.

ורעיונית כמו זו שבעתניאל. גיוון זה מצמצם את האפשרות לדבר היום על ישיבות ההסדר כגוף מונוליטי בעל אמירה אחידה.

'זאת תורת ההסדר' – הבניית האידאולוגיה של ישיבות ההסדר

המהלך שהתחולל כאמור בעקבות הלחץ מלמטה, עקב רצונם של חניכי בני עקיבא להגשים את החינוך שקיבלו, התאפיין ביצירת פתרונות מעשיים לשילוב של לימוד תורה ושירות צבאי. עם השנים, ובעיקר עם התעצמותן של הישיבות וצמיחתה של שכבה חדשה של רבנים וראשי ישיבות שהיו בעצמם בוגרי מסלול ההסדר, התנסחה משנה סדורה של ישיבות ההסדר.

מאז הקמתן לוו ישיבות ההסדר בוויכוח על השאלה האם 'ההסדר לכתחילה או כדיעבד'? כלומר האם הדרך הנכונה לגדול בלימוד תורה היא בישיבה ללא צבא, כלומר בישיבה 'גבוהה' או 'קדושה', שבה משקיע התלמיד את כל כולו בתורה? ומכאן שמסגרת ההסדר מיועדת לאלה שאינם יכולים ללמוד במסגרת כה אינטנסיבית, או שאינם מבינים את חשיבות ההתמסרות ללימוד תורה. ובמילים אחרות האם השילוב של ישיבה וצבא הוא פתרון 'בדיעבד' ומתאים לאלה שאינם מתאימים ללמוד במסגרת האופטימלית של הישיבה הגבוהה? דעות אלה נשמעו מהכיוון החרדי בשנותיהן הראשונות של ישיבות ההסדר, ומהכיוון של הישיבות הגבוהות של הציבור הדתי-לאומי בעשורים האחרונים. את טענת ה'בדיעבד' דחו תומכי עמדת 'ההסדר לכתחילה', שראו בשילוב של ישיבה וצבא שילוב אופטימלי בעל תרומה מובהקת לתלמיד הישיבה, לצבא ולמסגרת הישיבתית. לדעתם ישיבת ההסדר היא בעצם 'ישיבת הסדר', ומסלול ההסדר הוא המסלול המתאים ביותר להגשמת ערכי תורה וציונות.²⁵

נוסף על הדיון בצדקת הדרך נדרשו רבני הישיבות להתמודד עם הבעיות החינוכיות שנבעו מהתנגשות הערכים של חי הצבא ושל חי הישיבה. שכן 'הלימוד משרה על האדם עדינות ורכות שהרי "דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום" (משלי ג), לעומת זאת הצבאיות מביאה לידי ביטוי את הכוחניות, ומעמידה במרכז את כוחו הפיזי של הלוחם ואומץ ליבו, את החספוס והקשיחות שלו אל מול אימי המלחמה'.²⁶ או במילותיו של הרב אהרן ליכטנשטיין: 'תכונות התקיפות והגבריות שכל כך מושרשות בחיי צבא נוגדות,

25 עוד ראו Stuart Cohen, 'The Hesder Yeshivot in Israel: A Church-State Military Arrangement', *Journal of Church and State*, 35, 1 (1993), pp. 113-130

26 הרב אליעזר שנוולד, "הסדר לכתחילה": תרומה דו חזיתית לקיומו של עם ישראל', בתוך: הרב אליעזר חיים שנוולד (עורך), ספר הראל: צבאיות ישראלית באספקלריה תורנית, ישיבת הסדר 'הגולן' ומכון הראל, חיספין תש"ס, עמ' 322-369, המובאות מעמ' 348 (להלן: הרב שנוולד, 'הסדר לכתחילה').

מטבען, את המשמעת התורנית הרוחנית.²⁷ לדבריו, השחיקה היא 'הסכנה העיקרית' בשילוב צבא וישיבה. החשיפה 'להיבטים המחוספסים של קיום בצבא עלולה להביא לאבדן עדינות ואצילות והקהיית רגישות מוסרית ודתית'.

רבני הישיבות התמודדו עם הבעיה באמצעות שירות של התלמידים במחלקות נפרדות של חיילי ההסדר, בשיעורי הכנה לשירות, בליווי אינטנסיבי של החיילים בביקורים תכופים של הרבנים ביחידות הצבאיות ובדפי קשר לחיילים, שכל אחת מהישיבות שלחה אל חייליה. אך חוץ מהצעדים המעשיים סברו הרבנים שהמפתח הוא חינוך – חינוך להכרה בערך השירות הצבאי כשהוא נעשה בקדושה: 'כדי למנוע הדרדרות רוחנית חייבים לטפח מודעות לגודל המצוה שהחיילים עוסקים בה. גם במלאכתם האפורה היום-יומית', כתב הרב נחום אליעזר רבינוביץ ראש ישיבת ההסדר במעלה אדומים, 'יש לעורר את לבם שיראו בה מלאכת ה', שירגישו כי גם עיני ה' וגם עיני כל ישראל עליהם תמיד כי הם מקדשי השם הנכבד באמת'. על מנת לעזור לתלמידים להתמודד עם השחיקה של השירות הצבאי עמד הרב רבינוביץ על הצורך להדגיש לתלמידים 'שכל רגע פנוי (במהלך השירות) יוקדש ללימוד תורה אם מעט ואם הרבה, וזה ירומם את הלומדים ואף הרחוקים יתקרבו...'²⁸

הרב ליכטנשטיין דן בייעוד של ישיבות ההסדר ואומר כי 'ההסדר במיטבו שואף למשוך ולפתח בני תורה בעלי רצון עז ומקיף להיות תלמידי חכמים, אך המרגישים ברוחניות חייבים – מוסרית והלכתית – לעזור להגן על עמם ומולדתם [...] הוא נועד לקיים מערכת בה תלמידים יכולים להתמקד בהתפתחותם האישית הרוחנית והלימודית תוך כדי היענותם לקריאה לשירות ציבורי, ובכך לטפח קיום יהודי משולב ושלם'.²⁹ לדעת הרב ליכטנשטיין תלמידי ישיבות ההסדר לא אוהבים את התורה פחות מחבריהם המתנגדים להסדר, אך אוהבים 'את כנסת ישראל יותר'.

הרב עמיטל – שותפו של הרב ליכטנשטיין לראשות ישיבת הר-עציון – דחה את הטענה שהפסקת הרצף בלימוד התורה מונעת את האפשרות של בן ישיבה לגדול כתלמיד חכם וקבע כי בשל ה'הסדר' והשירות בצבא לא 'יצאו מהישיבה תלמידי חכמים פחות טובים מאשר בישיבות אחרות'. כמי שעבר את שנות השואה בהונגריה השתמש הרב עמיטל בדוגמה של השואה וטען כי הפסקת הלימוד לצורך זה אינה פוגעת ביכולת לגדול בתורה:

אני רואה בזה בושה וכלימה אם אומרים שבגלל 15 חודשים בעשייה ב'דבר מצווה' בשירות הצבאי לא ניתן להפוך ולהיות גדולי תורה. היו לי חברים שנתנו לנאצים הרבה יותר מ-15 חודשים והיו לגדולי תורה. מה עבר עליהם באירופה? ופתאום אם

27 הרב אהרן ליכטנשטיין, 'זאת תורת ההסדר', עלון שבועות, שנה יד, 100 (תשמ"ג), מופיע גם בתחומין, ז (תשמ"ו), עמ' 314-329 (להלן: הרב ליכטנשטיין, 'זאת תורת ההסדר').

28 הרב נחום אליעזר רבינוביץ, מלומדי מלחמה: שו"ת בעניני צבא ובטחון, הוצאת מעלות, ישיבת ההסדר ברכת משה, מעלה אדומים תשנ"ד, עמ' יא-יב.

29 הרב ליכטנשטיין, 'זאת תורת ההסדר'.

נותנים 20 חודש לצבא, אי אפשר להיות תלמידי חכמים? המסר של הישיבה היה 'לכתחילה'. השירות בצבא אינו מונע צמיחתם של תלמידי חכמים.³⁰

הטענה של מצדדי תפיסת 'הסדר לכתחילה' הייתה כי לא רק שהשירות הצבאי אינו מונע צמיחה של תלמידי חכמים, אלא הוא נדבך הכרחי בגיבוש אישיותם שכן אי-אפשר שתלמיד חכם יתפתח אם אינו נושא בעול. הרב שמואל הבר, ראש ישיבת קרני שומרון ובוגר ישיבת הסדר, שירת בצנחנים במילואים שנים רבות. הוא הדגיש את הנאמר בפרקי אבות על אחת 'התכונות הנצרכות ללימוד תורה [...] הנושא בעול עם חבריו' (אבות ו, 1). אין ספק, טען הרב הבר, כי 'העול הכבד ביותר המוטל כמעט על כל בית אב בישראל כיום הוא העול הבטחוני', לכן 'הנוסחה האידיאלית' לגדל תלמידי חכמים, שהם לדבריו 'מנהיגי ישראל', חייבת להיות מבוססת על 'העיקרון של שילוב השירות הצבאי – במידה, במשקל ובמסורה – בתוך מסגרת הישיבה'. לדבריו: 'ברור, שאדם צריך להשקיע את מיטב שנותיו בלימוד התורה כדי לגדול בתורה. אך אפשר לקיים שניהם, ואין להוציא אף אחד מן המרכיבים הבונים את אישיותו השלימה של הת"ח. וכפי שמצינו בדורות ראשונים, בזמן התנ"ך, שגדולי הדור, ראשי הסנהדרין, היו גם ראשי הצבא'.

מתוך גישה זו הפרק הצבאי של מסלול ההסדר לא נתפס כתוספת זרה או כסרח עודף לשנות הלימוד בישיבה. ישיבת ההסדר אינה ישיבה ככל הישיבות בצירוף שנה וחצי של הליכה לצבא, אלא שבישיבת ההסדר 'המסלול הצבאי הוא חלק אינטגרלי מהישיבה והיא דוגמא אחת ומרכזית ליצירת דמות של תלמיד חכם'.

לחשיבות שבשירות הצבאי יש קשר הדוק לתפיסה כי בישיבות ההסדר נבנית המנהיגות הערכית-רוחנית של הדור. לדברי הרב הבר, הימנעות מנשיאת 'עול הנטל הבטחוני הכבד [...] על ידי אלו "האמורים להיות מנהיגי הדור, בעלי דוגמא אישית ובעלי יכולת השפעה על הציבור"', לא תובן ולא תתקבל על ידי הציבור הרחב. לאמתו של דבר 'זהו אחד הדברים המרכזיים היוצרים מחיצה ונתק בין עולם התורה לנמצאים מחוצה לו'.³¹

עם השנים היה על רבני ישיבות ההסדר ועל תלמידיהם להתמודד עם טענות בדבר השירות הקצר של בני ישיבות ההסדר (ועל כך בהמשך הדברים). תשובתם הייתה כי לתלמידי ישיבות ההסדר ישנה תרומה סגולית לצבא המפצה על תקופת השירות הקצרה.³² ישיבת ההסדר, טענו, מכשירה חייל טוב יותר: 'התוצר שאמור לתת ההסדר', כתב הרב הבר, 'הוא חייל מוסרי יותר, ערכי יותר, בעל מוטיבציה גבוהה יותר לשרת בכל מצב ובכל גיל'. חיילי ישיבות ההסדר הם בעלי 'היכולת הפוטנציאלית החיילית הטובה ביותר'. כמי

30 הרב יהודה עמיטל, 'בינו שנות דור ודור', עלון שבועות בוגרים, יג (תשנ"ט) עמ' 137.

31 הרב הבר, 'הסדר לכתחילה', בתוך: שנוולד (עורך), ספר הראל, עמ' 318 (להלן: הרב הבר, 'הסדר לכתחילה').

32 טענה העולה פעמים רבות בשיח זה היא כי חיילי ההסדר 'מחזירים' את חודשי השירות החסרים בשירות המילואים שבו הם משרתים באופן מלא ללא טיול ולהורו ולדרום-אמריקה ובמוטיבציה מרובה.

ש'יוצאים לצבא מתוך עולמה של תורה', יש בידם יכולת להגשים 'את אותם אידיאלים של תורה בתוך הצבא'.³³

הרב אליעזר שנוולד, ראש ישיבת ההסדר במודיעין ובעל תפקיד בכיר במערך המילואים,³⁴ בנה את תשובתו לטענת השירות הקצר על בסיס ספרות המחקר על ביטחון לאומי, המדגישה את חשיבותן של רוח הלוחם ושל יכולת העמידה של האומה בכל משוואת כוח. את תרומתן הביטחונית של הישיבות למדינה 'אל מול האיזמים הקיומיים עימם היא מתמודדת', הוא הסביר על רקע מחקרים אלה (אף כי הוא מודה כי מקימי מסלול ההסדר לא ניסחו את חזונם במושגים של ביטחון לאומי). מסלול ישיבות ההסדר, לדברי הרב שנוולד, נותן מענה לשני מרכיבים עיקריים של הביטחון הלאומי: 'א. בניית העוצמה והכח של הצבא; ב. שימור וטיפוח עוצמת הרוח של האומה והלוחם'. מסלול ההסדר 'הוא מערך אינטגרלי (בן חמש שנים במסלול הרגיל ושש שנים במסלול הפיקוד) ולו תרומה ייחודית ל"ביטחון ישראל'. על תלמידי ישיבות ההסדר לתרום תרומה מכריעה בשתי 'חזיתות קיומיות' אלה:

בחזית הקיומית הצבאית, ע"י השתתפות במאמץ הצבאי בדרג המסתער של המערך הלוחם.

בחזית הקיומית הרוחנית, ע"י הקמת תשתית רוחנית של ישיבות ותלמידי חכמים שיעסקו ב'תורה לשמה', 'לשם התורה' ו'לשם כנסת ישראל', יתחנכו ל'גדלות' וילמדו את 'תורת ארץ ישראל' במגמה להקיף את כל התורה על כל מקצועותיה. לימודם עתיד לתת את פירותיו בין היתר, בפעולתם לשימור ערכיו הייחודיים של העם ולטיפוח המוטיבציה, אל מול תמורות תרבותיות הגורמות לשחיקתה. בשני תחומים אלה יש לאוכלוסיה זו תפקיד ייחודי בעל השלכות מרחיקות לכת על קיומנו הלאומי.³⁵

התלונות על שירות צבאי לא מספק ולא מספיק

בשנות השמונים היה מסלול ישיבות ההסדר למסלול הנורמטיבי של הנוער הדתי שלמד במוסדות החינוך המובילים של הציונות הדתית. רבני הישיבות התיכונות הפנו את תלמידיהם להרשמה לישיבות אלה, כמו גם לישיבות אחרות שלא שילבו שירות צבאי. אך יותר ויותר נשמעו קולות ביקורת מקרב הנוער, התלמידים בישיבות התיכונות וכישיבות ההסדר עצמן, על אופיו של מסלול ההסדר. שני עניינים עלו בדיון שוב ושוב – קוצר

33 הרב הבר, 'הסדר לכתחילה', עמ' 318.

34 הרב שנוולד שירת במסגרת ההסדר, יצא לקורס קצינים ואת הטיפוס בסולם הדרגות והתפקידים הצבאיים עשה בשירות המילואים שלו.

35 הרב שנוולד, 'הסדר לכתחילה', עמ' 322-369, המובאות מעמ' 334.

השירות והעובדה שמפאת קוצרו אין הוא מאפשר התמחות בתפקידים איכותיים בצבא. חוסר היכולת לצאת לקורסי פיקוד ולשרת בתפקידי פיקוד, טענו המתנגדים, מנציח את היותם של ההסדרניקים חיילים פשוטים, שאינם מממשים את הקב"א (קבוצת איכות) הגבוהה שלהם.³⁶ תפיסת ישיבות ההסדר כ'חממה' השומרת על תלמידיהן מהתקלקלות לא נעמה לדור הצעיר שצמח בישיבות בני עקיבא ובתנועת הנוער בני עקיבא (שתי מסגרות שונות בעלות זיקה למערכת ערכים משותפת). המסר של רבני הישיבות התיכוניות כי 'החינוך שקיבלו אינו מספיק כדי להתמודד עם הקשיים שמציב הצבא לאישיותם התורנית',³⁷ אמנם הביא רבים לשרת במסלול ההסדר, אך גם דחה עוד ועוד אנשים. 'הציונות הדתית תמיד דיברה על שילוב בין התורה למדינה', טען קצין, בוגר בני עקיבא, שהיה מהיחידים ש'חתמו קבע' בצבא, 'אמרנו תמיד שצריך להתמודד עם המציאות כמו שהיא, החברה הנמצאת בצבא היא השתקפות של החברה בחוץ. אנחנו חייבים על כן להתמודד בתוך המסגרת הרגילה בלי להקהות את הפינות במסגרות נפרדות כמו "הסדר"'.³⁸ בעצם נפגשו כאן שני צרכים שונים. יוסי אליצור, שהיה מאלה שיצאו לקורס קצינים, טען כי 'אנשים שיש להם פוטנציאל גבוה והם בעלי כישורים להגיע בקלות לקצונה יוצאים מתוסכלים'. לדבריו, אף כי ראשי הישיבות 'מחשיבים באמת ובתמים את השירות הצבאי', הרי שהסתפקותם בעצם השירות אינה מביאה בחשבון כי 'במצב הקיים של צה"ל, כשיש צורך עצום במפקדים שיוכלו לשמש מופת חינוכי, הכוונת אנשים מוכשרים לפיקוד היא חשובה לא פחות מעצם השירות'.³⁹ התסיסה נגד השירות המקוצר של ההסדר נשמעה מפי עוד דוברים על דפי העיתונות הדתית ובאה מקרב הדור הצעיר יחסית של הציבור הדתי.

בערב ראש השנה תשמ"ז פרסמה עילית איתם ממושב נוב מאמר ביקורת על דפוסי שירותו של הנוער הדתי תחת הכותרת 'דור הכיפות הסגורות'.⁴⁰ נראה שעילית איתם, אשתו של אפי איתם שהיה אז קצין צעיר בקבע, הביעה גם את דעתו כשביקרה 'הסברים מפולפלים להתחמקויות מהחובות הפשוטות שהממלכתיות דורשת מהם', הנשמעים מפי בוגרי החינוך הדתי. היא טענה נגד חוסר "היושר האינטלקטואלי והמוסרי" של זה הרוצה בכל מאודו "להשפיע" על עם ישראל ובוחר כבר בראשית דרכו באי-נטילת חלק בקטע הקשה והמייגע בשירות הצבאי. איתם טענה נגד הגישה המשתמשת בערך של לימוד התורה כסיבה להשקיע פחות בשירות הצבאי. לימוד התורה צריך לבוא מתוך 'תביעה

36 קב"א (קבוצת איכות): מדד המשמש כלי מיון עיקרי לאיתור ולשיכוך לתפקידים בצבא. אחוז בוגרי החינוך הדתי שיצאו לקצונה ביחידות חי"ר (חיל רגלים) בתקופה זו היה קטן בהרבה מחלקו של ציבור זה באוכלוסייה ובצה"ל, ראו ב' (ללא שם מלא), 'מקומם של חובשי הכיפות בפיקוד הטקטי של צה"ל', מערכות, 432 (2010), עמ' 50-57 (להלן: ב', 'מקומם של חובשי הכיפות').

37 שלג, 'ישיבות ההסדר'.

38 שם.

39 דברי אליצור, שם, עמ' 14.

40 עילית איתם, 'דור הכיפות הסגורות', נקודה: עתון הישובים ביהודה שומרון וחבל עזה, 103 (ערב ראש השנה תשמ"ז), עמ' 30-31.

עצמית חזקה בכל התחומים ומתוך עמדת מנהיגות, כתבה. לכן יצאה נגד הציבור הדתי שאינו מחנך את בניו לנשיאת עול ולקיימת אחריות, ובמקום זאת עוסק בהשרדות דתית אל מול הצבא: 'נבהלתי כששמעתי מפי בוגרי ישיבה תיכונית שאחד השיקולים המרכזיים בהתלבטות כיצד "להעביר" את עונש השירות הצבאי הוא: "היכן לא אתקלקל". לדעתי, השיקול המרכזי צריך להיות טעון גבורה של הכרת התורה שאני נושא עמי. היכן יש בכוחי לתרום יותר הן למאמץ המלחמתי על קיום גוף האומה והן למאמץ המלחמתי על קיום נפשה'.

איתם קראה להשתלבות רחבה של הנוער הדתי בתפקידי פיקוד בצה"ל. לדבריה תהיה לדבר השפעה עצומה על תדמיתה של התורה ולומדיה בחברה הישראלית: 'איזו מהפכה עצומה היינו יכולים לחולל באוירה הכללית בארץ ביחס הציבור לתורה ולאנשי התורה אם היינו מכוונים מלכתחילה את טובי הבנים "להשתלט" על הפיקוד הווטר בצבא!'

הקריאה לשאת בנטל הפיקוד בצה"ל נשמעה גם מכיוונו של מוטי שקלר, באותה העת מנהל 'מדרשת עפרה', המוסד המוביל בחינוך הבלתי פורמלי בחינוך הדתי.

תחת הכותרת 'לא חותמים קבע'⁴¹ הביא שקלר נתונים שהראו כי מתוך 500 צעירים שבמחזור הסדר מגיעים רק 20 לקצונה (3%-5%), ואת הממשיכים בשירות קבע אפשר לספור על כף יד אחת. בקבוצה חילונית שלה קב"א דומה הלכו לקצונה 80%-90%. נתון זה מלמד, טען שקלר, כי לו בחרו תלמידי מחזור הסדר לשרת שירות צבאי רגיל היו מגיעים לקצונה 400-450 תלמידים. לדבריו החינוך ל'מסירות נפש – מושג החוזר בכל מערכות החינוך שלנו מקבל בשירות קבע את משמעותו האמיתית – הן מצד הסכנה הפיזית הממשית הכרוכה בו, והן מצד ויתור על מסגרות-חיים שיגרתיות כתרומה לציבור הרחב'. שקלר טען כי 'השירות בצבא הקבע אמור להיות ביטוי לשיאו של החינוך הצינוני דתי. הוא מסמל את תמצית הקיום בארץ של היחיד ושל החברה'. ויותר מזה, 'דומני שמ"פ, מג"ד ומח"ט ביחידות השדה הספוג במטען רוחני, נותן ומשפיע בהתנהגותו עשרת-מונים יותר מאשר שיעורים, הרצאות ודיונים, הנערכים במגזרים שונים בעורף'.

העובדה 'שהציבור הדתי, המתהדר בנוצות של מסירות נפש ורצון להנהגה, לא הצמיח כוחות כאלו' שישרתו בצבא הקבע, נבעה לדעת שקלר מכשל חינוכי בסיסי בחינוך הדתי שלא הצליח לחנך ל'תורת חיים – במובן המלא של המלה "חיים", תורה המוצאת את הגשמתה לא רק בלימוד תורה אלא גם בתחומי החיים השונים'. הפרדה זו באה לידי ביטוי אצל הנוער הדתי בנתק בין המישור הערכי למישור הדתי, ב'פער שבין מושג האחריות לכלל ישראל לבין מימוש'. נתק זה הוא ההסבר היחיד ל'עדריות' שבהליכה ל'ישיבות ההסדר ולשירות במסלולים נפרדים [...] מדוע אין ביטוי לבערה פנימית של תלמידי ההסדר בכיוון של דרישה לשרת יחד עם כלל ישראל?', שאל שקלר. אך לא רק רצון לשרת עם כולם יחד חסר כאן, הבעיה לדעתו היא 'תחושת ה"אתה בחרתנו"', שלפיה רק לומדי התורה ממלאים בהווייתם את חיי התורה ולכן גם שירות צבאי של חצי שנה נחשב נורמטיבי?'

41 מוטי שקלר, 'לא חותמים קבע', עמדה: לצינונות דתית אקטואלית, 19 (חשוון תשמ"ח), עמ' 14-15.

התגברות הקולות הקוראים לשירות איכותי יותר של הציבור הדתי, ובייחוד פרסום מאמריהם של איתם ושקלר בעיתונות המובהקת של הציבור הדתי, מלמדים כי הציבור הדתי היה מוכן ל'עליית מדרגה' בהשתלבות שלו בצה"ל. יש להדגיש שאין מדובר כאן במהלך שהובילו המנהיגות של הציבור הדתי או רבניו, אלא מדובר על קולות שעלו מהשטח וקיבלו במה בעיתונות הדתית הלא-מפלגתית.

מה הסיבה ששינוי זה בדור הצעיר של הציונות הדתית התחולל דווקא כעת? נראה כי חברו כאן כמה גורמים: פריחת הישיבות התיכוניות והצלחתן בהקמת דור חדש של צעירים דתיים בעלי זהות דתית חזקה; החינוך האידאליסטי של תנועות הנוער הדתיות-לאומיות; מלחמת ששת הימים והשיבה 'לנחלת האבות'. השיבה העצימה את השיח על משמעותה הדתית של מדינת ישראל ועל מקומה של הציונות הדתית בה. זו הייתה אווירה שונה מאוד מאווירת ה'יורים ובוכים' של שיח לוחמים, שצונזרו ממנו דבריהם של הצעירים הציונים הדתיים שהשתתפו בו יוחנן פריד ויואל בן נון, משום שלא התאימו לאווירת הקובץ.⁴² לאחר מלחמת יום כיפור ובתגובה לאווירת הדכדוך שלאחריה, הוקמה תנועת 'גוש אמונים' והחלה תנועת ההתנחלות ביהודה ושומרון. אלפי בני נוער וצעירים דתיים השתתפו בעליות לקרקע, בהפגנות התמיכה ובהקמת גרעיני ההתיישבות. החוויה של ניווט לילי אל יעדי ההתיישבות והקמת יישוב, פעם אחר פעם, גם נגד רצונו של הממסד, נתפסה כהמשך הדרך של ראשוני הציונות וכנדבך נוסף באפוס הגבורה של גיבורי צה"ל, כמו למשל מאיר הר-ציון שאף הוא השתתף בפעילות זו לצדם של הצעירים הדתיים. הנוער הדתי הוכיח לעצמו שהוא לא נופל מדור בוני המדינה ויכול להוביל תהליכים ציוניים ולהצליח בהם. בשנת 1988 הופיעה על הבמה המכינה הקדם-צבאית הראשונה 'בני דוד' בעלי ובעקבותיה מכינות רבות נוספות. בפתח עמד שינוי ממשי בדפוסי השירות הצבאי של הנוער הדתי ובפניו של צה"ל.

המכינות הקדם-צבאיות

המכינות הקדם-צבאיות – שראשיתן במכינה ביישוב עלי, שהוקמה בידי הרב אלי סדן והרב יגאל לוינשטיין מיישבת מרכז הרב – היו לאחד הגורמים המשפיעים ביותר על דפוסי השירות של הנוער הדתי ולא פחות מכך של צה"ל כולו. בעקבות המודל של עלי מציעות המכינות לתלמידיהן שנה עד שנה וחצי של חינוך רוחני לפני השירות הצבאי המתובלות במנה גרושה של ציונות ומסר של תרומה לכלל ונכונות להנהגה. כמו כן יש

42 אברהם שפירא (עורך), שיח לוחמים: פרקי הקשבה והתבוננות, הוצאת קבוצת חברים צעירים מהתנועה הקיבוצית, תל אביב תשכ"ח. אלון גן חשף את הוצאת המשתתפים הדתיים לאומיים מהקובץ, ראו (ללא שם מחבר), 'גילויים מרעשים על "שיח לוחמים"', 5.1.2010, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3829863,00.html>

במכינות תכנית הכנה לצבא, הכוללת אימון גופני, ניווט ומפגשים עם קצינים בכירים. בשנת 2003 היו בארץ 23 מכינות, מתוכן 13 חילוניות, או מעורבות שאימצו את המודל הדתי. ממכינה אחת בעלי גדל מספר המכינות לסך של 34 מכינות ב-2010, 17 מתוכן מוגדרות תורניות, ואחת מהן מכינת 'צה"ל' המיועדת לבנות דתיות.⁴³

כ-80% מהתלמידים מתגייסים ליחידות לוחמות, מעל 40% לתפקידי פיקוד, מעל 20% לקצונה ורבים מהם נשארים בצבא הקבע. כך הפכו המכינות אחד הגורמים המעצבים של צה"ל. קיומן של מכינות חילוניות, שהוקמו בעקבות המכינות הדתיות, מעיד על הדרך שבה נתקבל המסלול בחברה הישראלית.⁴⁴

מה דחף את הרב סדן והרב לוינשטיין משיבת מרכז הרב להקים את המכינה בעלי?

'המכינות הוקמו', אמר הרב סדן, 'מפני שהציבור שלנו לא נטל חלק אמיתי באחריות לביטחונה של מדינת ישראל'. היה 'פחד רוחני להתקלקל [...] לכן הרבה מאוד מהאנשים האיכותיים הלכו למסגרות ששם היה חשש פחות להתקלקלות', כמו ישיבות ההסדר וגרעיני הנח"ל הדתי. לעומתם 'הרבה אנשים שהלכו – באמת התקלקלו ונוצר מצב שקשה היה למצוא אנשים יראי שמים בתוך הצבא'. לא היה כאן רק עניין של חוסר שותפות אזרחית של אי-נשיאה בנטל, הבעיה הייתה אי-קיום מצווה. לדעתו: 'ביטחונה של מדינת ישראל זה מצווה דאורייתא [מהתורה] קדושה. עזרת ישראל מיד צר, שמירה על קיומו של העם היהודי במדינת ישראל זה קודש קודשים, ולא יכול להיות שדווקא אנשים אוהבי תורה ויראי שמים יהיו פטורים ממצווה זו'. על המספר הקטן של מפקדים בכירים דתיים אמר הרב סדן: 'זה פשע, זה לא בסדר ובעיקר עם משבר הערכים שמתחולל היום בחברה הישראלית'. לדעתו הצבא זקוק מאוד לסיוע בעניין הזה, והמכינות מבטאות את הרצון של הנוער הדתי 'לקחת אחריות ולהיות שותף אמיתי בשמירה על ביטחונה של מדינת ישראל'.⁴⁵

הגורם הישיר להקמת המכינה, מספר הרב סדן, היה לחץ של האלופים עמרם מצנע ויוסי בן חנן על הרב לוינשטיין לחזור לתפקיד פיקודי בצבא. הרב לוינשטיין היה אז קצין שריון שחזר בתשובה ולמד בישיבת מרכז הרב. לדברי הרב סדן השיחה בין הרב לוינשטיין למצנע, שהיה אז אלוף פיקוד מרכז, התנהלה בערך כך:

מצנע: 'בוא תחתום קבע, תחזור לצבא ואני אעשה אותך למג"ד [מפקד גדוד] בגדוד טנקים'.

43 לנתונים ראו ב', 'מקומם של חובשי הכיפות', עמ' 54. בהקשר זה ישנם הבדלים מרחיקי לכת בין המכינות השונות. האחרונים המצוינים כאן הם ממוצעים בין מכינות כמו בעלי, בעצמונה ובקשת לבין מכינות אחרות. כמו כן יש פערים גדולים ביציאה לפיקוד בין המכינות החילוניות למכינות הדתיות (לטובת הדתיות), ראו נעמי אבנשפנגר, 'מכינות במבחן', מערכות, 436 (2011), עמ' 62-69.

44 שם, עוד ראו עמוס הראל, 'מהפכת המכינות השקטה', הארץ, 11.12.2003.

45 הרב אלי סדן, 'שיר הלל למכניסט', אתר המכינה בעלי: <http://www.bneidavid.org/vf/> Text/418/Text.doc

הרב לוינשטיין: 'אני לומד תשע שנים בישיבה בשביל להכשיר את עצמי לעסוק בחינוך, בוא תשכנע אותי לעזוב את תחום החינוך ואני אלך לצבא'.
 מצנע: 'החברה הישראלית נמצאת היום בתהליך של משבר ערכים, אתם אנשים שיש לכם ערכים מאוד ברורים, מאוד יציבים – הצבא זקוק לאנשים כמוכם בשדרת הפיקוד, בגלל התוספת הערכית המאוד מאוד חשובה שאתם יכולים לתרום לצבא'.
 לאחר שיחה דומה עם האלוף יוסי בן חנן, מפקד גייסות השריון דאז, ישבו על המדוכה הרב לוינשטיין וחברו ללימוד בישיבה הרב סדן: 'ישבנו שנינו ואמרנו שזה באמת חרפה, והפתרון אינו שהרב יגאל לוינשטיין יחזור לצבא אלא איך משנים את המציאות: שלא יהיה מג'ד שריון אחד, אלא יהיו 20 מג'דים! מזה הכול התגלגל'.⁴⁶
 כשהוקמה המכינה ב־1988 התמקד החינוך בשאלת שמירת הדתיות בצבא, המטרה הייתה ליצור 'אפשרות ליטול חלק בשירות הצבאי בצורה מכובדת, ויחד עם זאת, לשמור את הכיפה על הראש'. לדברי הרב סדן ב־2003 היה ברור כי 'המשימה הזו, ככל הנראה, היום כבר מאחורינו, היא בוצעה ובגדול'. במכינה בעלי, אמר הרב סדן: 'כל מי שיכול מתגייס ליחידות קרביות. 40%-50% מתוכם מגיעים ליחידות מובחרות, 50%-55% מגיעים לקצונה, ועם זה, 95% מבוגרינו נשארים עם הכיפה, למרות שהם משרתים ביחידות קשות מאוד'.⁴⁷

כיצד אפשר להסביר את הצמיחה המטאורית של המכינות ואת הצלחתן ביצירת תנופה של שירות משמעותי בצבא? בראש ובראשונה היה זה לחץ מלמטה של הנוער הדתי. במכינה בעלי התחרו ארבעה בוגרי תיכון על כל מקום פנוי. תהליכים רבי שנים של בניית הגאווה הדתית בישיבות התיכוניות וחינוך ציוני עמוק בבני עקיבא נתנו כעת את פריים. העלייה לבריה של תלמידי כיתות ה, תכניות לימוד על הל"ה, תכניות הדרכה בנושא מסירות נפש (גם על דמותו של נתן אלכזר שקפץ על רימון על מנת להציל את חבריו) והנצחת הנופלים – כל אלה תרמו לבניית זהותם של המתבגרים הדתיים. הרב אלי סדן סיפר על עצמו: 'כנער גדלתי על סיפורי דגניה וחטיבת הראל [...] והרגשתי הודה גדולה אתם'.⁴⁸ החינוך של תלמידי התיכון הדתיים שנהרו למכינות לא היה שונה בהרבה, אך עסק גם במלחמות מאוחרות יותר, גם ההקמה של 'גוש אמונים' ומפעל ההתיישבות שחולל ביהודה שומרון וחבל עזה הוסיפו לתחושת הגאווה הקבוצתית ותחושת השליחות הציונית־דתית.

זה היה תהליך שהזין את עצמו: הצלחתם של המחזורים הראשונים של המכינה והגעת המתגייסים ליחידות יוקרתיות ולתפקידי פיקוד סיפקה לנוער הדתי בגיל תיכון דמויות לחיקוי ובכך נוצרה נכונות של מתגייסים דתיים רבים ללכת בעקבותיהם.

46 ש.ש.

47 הרב אלי סדן, 'שיטת אלקנה': עת לקום ולעשות', <http://www.bneidavid.org/vf/Text/172/>, Text.doc (להלן: הרב סדן, 'שיטת אלקנה').

48 תמר רותם, 'בני עלי', הארץ, 18.8.2006.

המסר שהציע הרב סדן לתלמידיו היה מסר של מסירות נפש, 'צריך להיות מוכנים לשלם את המחיר', אמר:

לפני שנים, כשרק התחלנו את דרכנו בא אליי כוגר המכינה עם ארוסתו, וכפיו שאלה: 'פנו אליו לחתום קבע ולהיות מ"פ'. באותה תקופה הייתה פעילות רבה בדרום לבנון, הוא שמח בתפקיד, אבל בפיו שאלה: 'אמר לי הרב – אפשר להתחתן ולעלות ללבנון? זה נורמלי שבעל מגיע הביתה פעם בשבועיים שלושה, ובפרט בשנת הנישואין הראשונה? האם זה לא פוגע בזוגיות? והבחורה מוסיפה ושואלת? – זה נורמלי שלילדים יהיה 'אבא של שבת'?

השיבותי – אכן, אתם צודקים, זה בהחלט לא נורמטיבי, ולא מומלץ לכתחילה. יש רק שאלה אחת – מי לדעתכם צריכים לשמש מ"פים? החילונים? להם לא חשובים חיי משפחה? ואולי כדאי לשלוח לשם תאילנדים, שהריהם מוכנים לעזוב את משפחתם תמורת משכורת הגונה?
'הרב מתבדח?' – שאלו?

השיבותי – 'לא, זה רציני. כאן המבחן האמיתי. אתם חושבים שבתל חי, בדגניה או בגבעת התחמושת אנשים לא שילמו מחירים אישיים כבדים? אין גאולה לוקוסוס, גאולה דורשת מסירות נפש אמיתית. השאלה אם אנו מצפים שיעשו זאת אחרים עבורנו – או שאנו מרגישים חובה וגם זכות גדולה לעשות זאת בעצמנו.⁴⁹

הציבור הדתי היה בשל להוביל ולקח את התפקיד בשתי ידיים. גם השפה החינוכית של המכינות השתנתה. בראשית שנות האלפיים כבר דיבר הרב סדן עם תלמידיו לא רק על שירות משמעותי תוך כדי הישרדות דתית, אלא גם על הצורך להוביל שינוי בצבא ובמדינה: 'אנחנו רוצים לעשות מה שאף אחד עדיין לא עשה, גם לא הקיבוצניקים', אמר הרב אלי סדן לתלמידיו. 'לפני מאה שנה, היה צורך לצאת מביהמ"ד [מבית המדרש] ולהקים כוח צבאי', אך הייתה בעיה 'לחבר את המנטליות הרוחנית-הקדושתית של בית-המדרש עם אותה גבורה מעשית שנדרשת בצבא ובכל עולם המעשה'. חוסר היכולת ליצור חיבור בין שני העולמות גרם 'לשבר נורא, הוא [עם ישראל] נחלק לשניים, כיוון שלא היה מי שידע כיצד לחבר את שני הרברים'. חלק מהעם בחר בבית המדרש ויותר על עולם המעשה, ואילו החלק השני החליט להתמודד עם עולם המעשה ולקחת את גורלו בידיו מתוך פריקת עול תורה ומצוות. הרב סדן ראה את איחוי השבר הזה, את הנתק שבין עולם המעשה לבין בית המדרש, כמשימה העיקרית של המכינות: 'מי ייצור את אותה יצירה אותנטית שעם-ישראל מחכה לה מזה אלפי שנים? את החיבור של הקודש והחול? את אותה הווייה נפשית של אנשים מלאי יראת שמים, מלאי קדושה ובאותו זמן – גיבורים נועזים בעולם המעשה?'

49 הרב אלי סדן, קריאת כיוון לציונות הדתית (ללא תאריך, ללא שם הוצאה ומקום הוצאה), עמ' 40-32 וההדגשות במקורו. החוברת הופצה בעשרות אלפי עותקים בשלהי 2007 וכיום היא מופיעה באינטרנט, <http://www.bneidavid.org/VF/items/110/kriat04.pdf> (אוחזר בספטמבר 2012; להלן: הרב סדן, קריאת כיוון).

'אנחנו רוצים', אמר, 'לשרת בצבא ולהרגיש הרגשות של קדושה מתוך טהרה, מתוך אמונה, כעבדים] לה' ולישראל עמו [...] את זאת לא עשו אף פעם ב-2500 השנים האחרונות'. מטרת המכינה, הסביר לתלמידיו, היא יצירת 'חבורה איכותית שהולכת ותופחת' שתחולל שינוי חברתי, רוחני 'מהפכה אמיתית' שלא יהיה אפשר להתעלם ממנה בגלל עצמת האמת שלה. על מנת לחולל מהפכה זו 'לא צריך לכפות דבר על אף אחד. אין צורך בכפייה דתית, לא בכוח פוליטי ולא בהפגנות'. הדרך היא להפגיש את הציבור הישראלי 'עם ציבור שחי חיים אמיתיים וגדולים הראויים להערצה'. מקום המפגש הזה הוא בצבא. 'אין מדובר כאן על "כיבוש" הצבא אלא על יצירת מומנטום חברתי שמתבסס על השירות המשותף בצבא של כל חלקי החברה הישראלית. לא "אנחנו" ו"הם", אלא כולנו יחד נצטרך באותו מסלול, באותו אוהל סיירים, תחת אותה אלונקה, נישא בעול יחד, בצבא ובאזרחות. המדינה היא של כולנו, אנו הולכים לאותו מקום, אז בואו נרים ביחד את הפרויקט הזה'.⁵⁰

המודל התנ"כי שהציב הרב סדן לפני תלמידיו היה פועלו של אלקנה, אביו של הנביא שמואל. על פי מסורת חז"ל קיבל אלקנה על עצמו לשנות את יחס העם למרכז הרוחני שבדורו – המשכן בשילה. בתקופתו הפסיקה העלייה לרגל בשילה והעם שקע בחיי נוחות 'איש תחת גפנו ותחת תאנתו'. כפי שרואים בספר שופטים, חוסר הלכידות החברתית הידרדר לכדי מלחמת אחים ועבודה זרה. על פי חז"ל חידש אלקנה את העלייה לרגל לשילה כשעלה לרגל כמה פעמים בשנה בכל פעם בדרך אחרת. האנשים שראו אותו ואת משפחתו עולים הצטרפו אליהם: 'הוא לא ארגן הפגנות, גם לא הטיף, ובוודאי לא עשה מהפכות צבאיות או מהפכות אלימות מסוג אחר. אלא עשה דבר אחד – המכונה בטרמינולוגיה המודרנית – "דוגמא אישית". הוא קבע לעצמו את היעד – לחבר את עם-ישראל למרכז היחידי המסוגל לחבר אליו את העם, דרך מקום השראת השכינה באומה. באותם ימים היה זה משכן שילה. המרכז הרוחני הוא גם מה שיכול להיות מרכז חברתי, ואלקנה רצה לחבר את עם-ישראל למשכן שילה'.

הרב סדן קרא לתלמידיו לאמץ את 'שיטת אלקנה' (או קוד אלקנה) ולראות אותו כמודל לפעילות שלהם למען עם ישראל. עלינו 'ליצור מהפך חברתי בדרך של יצירת מודל עמוק ורציני, שאנשים מזדהים אתו והוא מתגלגל קדימה ככדור שלג, מתרחב ומתרחב'. האמת שבאה לידי ביטוי בדרכה של המכינה, ומתגלית במהלך השירות הצבאי המשותף, תפתח את הלבבות ותגרום לרצון ללכת יחד, שכן 'כולנו הולכים מאותו מקום, לאותו מקום. יש לנו מטרות משותפות'. כך, על ידי התגברותה של קבוצת ההולכים בדרכו של אלקנה, תיווצר 'מהפכה רוחנית-חברתית מלמטה', והיא תבנה את העם כולו.

את בוגרי המכינה ראה הרב סדן כמגדלור שיאיר וישפיע על החברה הישראלית: 'וכל אחד מהם יהיה מגדלור שיבטא את היכולת לאחד את הקודש והחול, להיות אדם מלא קדושה פנימית, מלא צדקות פנימית, לא פחות מהרב, ומלא תורה ואהבת תורה ושקידת תורה [...] למרות שהוא נמצא בעולם המעשה'.

50 הרב סדן, 'שיטת אלקנה'.

ביטוי ספרותי לתופעת המכינות נתן רון לשם בספרו **אם יש גן עדן**,⁵¹ המתאר את חוויותיו של צוות לוחמים במוצב הבופור ערב היציאה החפוזה מלבנון. הוא מציג את הדרך שבה נתפסים בוגרי המכינות בקרב חבריהם ביחידות השדה:

בחטיבה שלנו, בכל חטיבות החי"ר, הפכו הכיפות הסרוגות לעמוד השדרה. הם הלוחמים הכי טובים והם הולכים ומתעצמים. דור חדש הם, לא דומה לאבות המתנחלים, לא דומה לשום דבר שהחינוך הדתי-לאומי ייצר בעבר [...] אבל בכל הקשור לאהבת המולדת והאדמה, להקרבה, אפילו לרעות, הם הטובים ביותר, האדוקים מכולם, לעיתים קרובות אף הקיצוניים ביותר. גם בכושר הגופני אין להם מתחרים, גם בלהט, בנחישות להצליח. לא על בני ישיבות ההסדר אני מדבר, לא על אלה שבשבילם הצבא הוא רק תחנת מעבר זמנית בדרך להמשך לימודי הקודש. שלנו הם אנשי הביצוע, בוגרי המכינות הקדם צבאיות, הלהיט הענק של המגזר, גיבורי התרבות של בני עקיבא. שלנו חולמים על רמטכ"ל חובש כיפה, מאמינים שיצליחו להתנחל בלבבות העם דרך מרכז הקונצנזוס, דרך הלחימה וההקרבה. הם כבשו את הגדודים, את הסיירות, את קורסי הקצינים.⁵²

אף שראשי המכינות חינוכו את תלמידיהם לשאוף לתפקידי פיקוד בצבא אפשר למצוא אצל המובילים שבהם אמירות ברורות נגד 'כיבוש' או 'השתלטות' של הדתיים על הצבא. הרב סדן חזר על התנגדותו זו במקומות רבים: 'אם הדתיים ישתלטו על הצבא, זה יהיה ניצחון פירוס', אמר ב-2004, 'צה"ל יפסיק להיות צבא העם. זו הסיבה שיזמנו כבר לפני 7 שנים הקמה של מכינה קדם-צבאית חילונית. צה"ל חייב להישאר צבא העם',⁵³ ושוב ב-2007: 'חשוב בעיני להדגיש: יש הסוברים שמטרתנו היא להשתלט על הצבא או לתפוס את הפיקוד' – אלו שטויות והבלים. השתלטות של מיעוט במדינה על הצבא פירושה מלחמת אזרחים, וזה הדבר האחרון שהיינו רוצים'.⁵⁴ אמירות כאלה הן נחלתם של עוד ראשי מכינות. הרב רפי פרץ – אז טייס מסוק, סא"ל במילואים ראש המכינה בעצמונה ולימים הרב הצבאי הראשי – אמר בריאיון למעריב ב-2001: 'אני חרד למחשבה שמישהו מהמכינות הולך להשתלט על משהו. אנחנו רוצים להכנס לתוך הנעליים, להיות חלק. כמו אלונקה שמתפנה מתחתיה מקום ואתה לוקח את המקום. לא אכפת לי שבהנהגה המדינית יהיו חובשי כיפה, לי אכפת שיהיו אנשים ערכיים עם רצון לתרום, עם אהבת אדם ואהבת ישראל'.⁵⁵ הרב אייל קרים, לשעבר מפקד סיירת צנחנים, ראש מכינת 'עטרת' בירושלים

51 רון לשם, **אם יש גן עדן**, זמורה-ביתן, אור יהודה 2005.

52 שם, עמ' 66-67.

53 דברי הרב סדן, בתוך: חגי הוברמן, 'כומתה סרוגה', בשבע, 8.7.2004, עמ' 18-20.

54 הרב סדן, קריאת כיוון, עמ' 32 (ההדגשות במקור).

55 נאוה צוריאלי, 'רפי פרץ, רב וטייס מסוקים, מטפח בעצמונה זן חדש של לוחמים דתיים', מעריב, 10.10.2001 (להלן: צוריאלי, 'רפי פרץ, רב וטייס').

ולמים סגן הרב הראשי לצה"ל, אמר: 'מה שאני עושה אינו חלק מזרם דתי-פוליטי, כשאני מגיע לסיום קורס קצינים שבו משתתפים תלמידי, אין לי תחושת הישג פוליטי, כאילו ה"מחנה" שלי השיג כאן משהו. אנחנו לא צריכים לשאוף להשתלט על צה"ל. עלינו בסך הכל להשתלב בעשייה הצבאית, אסור לשכוח שלא אנו התחלנו בה אלא החילונים'.⁵⁶ הרב דב ביגון חזר לנושא בריאיון לאתר 'וואלה' לקראת יום הזיכרון 2011 ואמר: 'אני לא חושב שהדתיים מוכשרים יותר מהחילוניים ואני לא חושב שזה טוב שהצבא יהיה ברובו דתי. אסור לצבא להיות צבוע בשום צבע אחר, כולל לא בצבע "סרוג". איננו כובשים את הצבא, אנחנו ממלאים את חובתנו. אני צריך להתנצל שאני מאמין שאדם צריך לתרום את המרב לצבא'.⁵⁷

השירות הצבאי – מצווה דתית

דפוס השירות הצבאי שתואר כאן ניוון מתשתית אידאולוגית שהתפתחה בעולם הישיבות הציוניות, ופריחתו מתרחשת בשני העשורים האחרונים. הדיון על ההתגייסות לצבא היה מצד אחד תגובה לציבור החרדי, שייצג בעיני עצמו את 'היהדות הנאמנה' ובחר שלא לשרת בצבא, ומצד אחר כנגד הראייה החילונית, שתפסה את השירות הצבאי כחובה אזרחית-לאומית גרדא.

'מדוע אנחנו משרתים?', שאל הרב אלישע אבינר, רב בישיבת ההסדר במעלה אדומים, 'האם השירות הצבאי הינו מצוה או "רק" ביטוי נאמנות למדינה הקשור לעשייה הציונית [...] אין להפחית חס וחלילה מערכה של העשייה הציונית', הסביר, 'אבל רצוננו לברר האם השירות הצבאי הינו מעוגן בצורה ברורה במצוות התורה?⁵⁸ ותשובתו: 'שאכן השירות הצבאי הינו מצוה של תורה ומחויבים בו על פי דין'.

משנה זו, המציגה את השירות הצבאי כמצווה, החלה להתפתח עם קום המדינה, אך מצאה את ביטויה במשנתו של הרב צבי יהודה הכהן קוק – בנו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק (הראי"ה). 'חולשת ישראל', אמר, 'היא חילול שם שמים ואילו עוז ישראל ועוצמתו – מקדשים שמים. בצה"ל המנצח את אויביו מתגלה הזוהר של מלכות בית דוד'.⁵⁹ בעקבותיו נמצא אצל תלמידיו ביטויים כמו: 'ואשרי כל חייל שמקיים מצוה רוממה

56 עמוס הראל, 'עשה לך קרב', הארץ, 10.3.2000.

57 יהושע בריינר, 'המכינה הקדם צבאית בעלי: חלל צה"ל בכל מחזור', <http://news.walla.co.il/?w=90/1821729>

58 הרב אלישע אבינר, 'השירות הצבאי', בתוך: גבריאל אלקובי (עורך), צבא ה': על הגיוס לצה"ל על פי מקורות ההלכה, הוצאת המחבר, כוכב יעקב תשס"ג, עמ' 134-135 (להלן: הרב אבינר, 'השירות הצבאי', בתוך: אלקובי [עורך], צבא ה').

59 יוסף ברמסון (עורך), במערכה הציבורית: מתוך העיתונות, אגודת זהב הארץ, ירושלים תשמ"ו, עמ' קב.

זו לשרת בצה"ל, וקל וחומר מי שמשרת ביחידה קרבית, שזוהי המצוה השלמה, המצוה מן המובחר, להגן על עם ישראל ועל ארץ ישראל.⁶⁰ יש שהסבירו כי בשירותו בצבא מקיים החייל שתי מצוות: 'המצווה הראשונה', כתב הרב אליעזר מלמד: 'הצלת ישראל, שנצטוונו שאם נראה אחד מבני עמנו בסכנה שנחלץ לעזרתו, שנאמר (ויקרא יט טז): "לא תעמוד על דם רעך"... קל וחומר כאשר כלל ישראל נמצא בסכנה, שחובה להיחלץ להצלת ישראל'. המצווה השנייה היא כיבוש הארץ. מצווה זו מתאפשרת כעת, כשמדינה יהודית קיימת ולה צבא המאפשר לקיים את המצווה. חוץ מהמצווה יש בשירות הצבאי 'מעלה מיוחדת' כי הוא מדגיש ומבטא את 'הצד הכללי שבכל אחד ואחד'. עם גיוסו הופך היחיד להיות חלק מהכלל 'כולם נלחמים כאיש אחד למען כלל ישראל. ועל כן המלחמה למען הצלת ישראל נקראת "מלחמת ה'" (שמואל א, יח יז).⁶¹

ביטוי נוסף לערך הדתי אפשר לראות בדבריו של הרב משה בוצ'קו, מחנך שעלה לארץ מצרפת עם תלמידיו והקים את ישיבת ההסדר בכוכב יעקב. במהלך התכתבות עם תלמיד חרדי אנטי-ציוני כתב הרב בוצ'קו את הדברים הבאים: 'ואשרי בחורינו, אנשי הצבא, שנעשו שותפים להקב"ה שכתוב בו "הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל", והם עומדים במסירות נפש עשרים וארבע שעות ביום לשמור על עם ישראל בארצו'.⁶²

התפיסה שהשירות בצה"ל הוא חובה דתית לא נשארה ברמת ההצהרות בלבד, וכבר ראינו למעלה את הקביעה כי השירות ביחידה קרבית הוא 'מצוה מן המובחר'.⁶³ הדיון בשאלות ההלכתיות נגזר מהתפיסה שהשירות הוא חובה דתית. לדיון הלכתי זה יש ביטויים רבים בספרות הפסיקה מבית מדרשה של הציונות הדתית. למשל, כשנשאל הרב אבינר אם חייל המתגייס לצה"ל ושמה מאוד על כך, צריך, או יכול, לברך ברכת 'שהחינו',⁶⁴ ענה,

60 הרב שלמה אבינר, 'צבא נפלא', בתוך: אלקובי (עורך), צבא ה', עמ' 129-130. הרברים נכתבו בתשובה לאם שבנה עמד להתגייס והיא הוטרדה ממדיניותו של צה"ל המסכנת חיילים לשווא: לגבי עצם השאלה המשיך ואמר הרב אבינר כי 'אם מצוה זו הולכת ומסתבכת, אין זה מוריד את ערכה, אלא אדרבא מגדיל את זכות המקיימים אותה'.

61 הרב אליעזר מלמד, 'לשרת כבני חורין', שיעור שניתן באלול תשס"ה (2005). הרברים נאמרו בתשובה לשאלה של תלמיד שהצבא לא אפשר לו לשרת בשירות קרבי עקב תיק פלילי שנרשם לו במהלך המאבק נגד 'הגירוש' מגוש קטיף. השאלה הייתה עד כמה להיאבק עם הצבא על הזכות לשרת ביחידה קרבית: www.yeshiva.org.il/midrash/doc/doc40/maavak4.doc (להלן: הרב מלמד, 'לשרת כבני חורין').

62 הרב משה בוצ'קו, 'תגובה', בתוך: אלקובי (עורך), צבא ה', עמ' 120.

63 ראו גם הרב מלמד 'לשרת כבני חורין': 'ואף שכל המתגייסים לצבא מקיימים מצווה, יש הברל עצום בערך המצווה בין החיילים הקרביים לבין החיילים שבעורף, שאינם צריכים להרף את נפשם למען עמם ומולדתם'. עם זאת יש עיסוק גם בחשיבות שירות בעורף ובאתגרים המיוחדים שלו, ראו ישראל ינברגר ועמיחי ביטנר (עורכים), החזית שבעורף: אסופת מאמרים לחייל שבעורף החברה הישראלית, הוצאת ספריית בית-אל, בית-אל תשס"ז.

64 הרב שלמה אבינר, מחיל אל חיל: אמונה ומוסר בעת מלחמה, ספריית חוה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 267-268. ואילו הרב אבי רונצקי, לימים הרב הראשי לצה"ל, פוסק שאין לברך, ראו הרב אבי

לאחר דיון בספרות הפוסקים, כי 'חייל המתגייס ומקבל בגדי צה"ל ושמחת עולם על ראשו, רשאי לברך "שהחינו"'. כשנשאל בנוגע להתנדבות לשירות מילואים מדמה הרב אבינר את העוזבים את משפחתם ויוצאים למילואים לאותם תלמידים בזמן התלמוד ש'הלכו לתלמוד שנים רבות [...] בשביל המצוה הגדולה הכלל־ישראלית של לימוד תורה בהסכמת נשותיהם', וכן לחסידים ש'נעדרו שנים רבות כדי להיות עם הרבי שלהם, בהסכמת נשותיהם'. כך מתבססת הפסיקה במקרה זה על ראיית השירות הצבאי כשווה ערך לערכים יהודיים מרכזיים, כמו לימוד תורה והתקשרות לרבי אצל החסידים.⁶⁵

כאן ראוי להעיר כי השירות הצבאי והשאלות העולות ממנו הם מצע פורה ליצירת ז'נר ספרותי ייחודי – ספרות הלכתית לחיילים. ספרות זו, שראשיתה בספר דיני צבא ומלחמה⁶⁶ שיצא לאור לראשונה בתשל"א (1970), תפסה תאוצה במהלך שנות התשעים והתעצמה גם בעשור הראשון של שנות האלפיים.

ספרות זו היא מאגר בלתי נדלה של חומר על השירות הצבאי של חיילים דתיים בתקופות שונות. רוב הספרים היוצאים לאור בז'נר זה הם ספרי 'שאלות ותשובות' ומשמשים נדבך עדכני של ספרות זו. ספרות זו מעידה על תופעה רחבת היקף בקרב חיילים דתיים של התייעצות עם רבנים בנוגע לשאלות הלכתיות המתעוררות במהלך השירות ועל הרצון הנרחב בקרב הציבור הדתי־לאומי לשרת שירות צבאי משמעותי שישען על ההלכה היהודית. נוסף על עיסוק בשאלות מעשיות יש גם דיון נרחב על שאלות מוסריות וערכיות.⁶⁷ תופעה זו ראויה למחקר נרחב שאין מקומו כאן.⁶⁸

רונצקי, כחיצים ביד גיבור: שאלות ותשובות בעניני צבא ומלחמה, א, מכון יד גיבור, ירושלים תשנ"ב, ב, מכינה קדם־צבאית בית יתיר, ירושלים תשנ"ח; ג, הישיבה הגבוהה איתמר, ירושלים תשס"ב (להלן: הרב אבי רונצקי, כחיצים ביד גיבור).

65 הרב אבינר, שם, עמ' 252-254. ועוד ראו הרב אליקים לבנון שענה לאישה שדרשה מבעלה להשתחרר משירות מילואים: 'יציאה למילואים היא ודאי מעשה קרוש ומצוה גדולה של הגנה על עם ישראל וארצו', בתוך: הרב אליקים לבנון, 'דאגה עצמית ודאגה לכלל', קוממיות, 84 (פרשת בשלח, י"א בשבט תשס"ח), עמ' 4.

66 הרב ש' מן־ההר, יששכר גואלמן ויהודה אייזנברג, דיני צבא ומלחמה: מדריך לתלמידים לקראת גיוסם לצה"ל, השכל, ירושלים תשל"א.

67 ראו למשל אלי בלום ואחרים (עורכים), ערכים במבחן מלחמה: מוסר ומלחמה בראי היהדות: קובץ מאמרים לזכרו של רמי מזרחי ז"ל בן ישיבת ההסדר 'הר עציון' שנפל במלחמת שלום הגליל, הוצאת המשפחה והחברים בישיבת הר־עציון, ירושלים תשמ"ה. הספר יצא לאור בעקבות מלחמת לבנון הראשונה. וכן יאיר הלוי (עורך), המלחמה בטרור: קובץ מאמרים בעניני מוסר והלכה, המכון לרבני יישובים קרית ארבע חברון, ירושלים תשס"ו. הספר יצא לאור בעקבות מבצע חומת מגן.

68 למחקר בתחום זה ראו 'סטיוארט כהן, 'עולמו הרוחני של החייל הדתי: עדות ספרות השאלות והתשובות', פסיכולוגיה צבאית: כתב העת המקצועי של הפסיכולוגים ביחידות השדה, 5 (דצמבר 2006), עמ' 147-196 (להלן: פסיכולוגיה צבאית). כהן טוען כי שאלות התלמידים לרבנותיהם מעידות על 'רגישותו [של החייל הדתי] למורכבות המציאות בה הוא נתון והכרתו בקושי למצוא פתרונות הלכתיים מקיפים למצבים דתיים ואתיים שאינם "שחור לבן"'. לדעת הפנייה למורי

הראייה הדתית של השירות הצבאי באה לידי ביטוי גם באופן שבו סיפרו חיילים בני הישיבות את חוויותיהם מהמלחמות שהשתתפו בהן: 'מידי שבת חוזרת התמונה הנפלאה של חיילים במדי צה"ל ככובעי גרב לראשיהם [...] כשהם עומדים באוהל המואר בנרות שבת ושרים בהתלהבות "ריד נפש אב הרחמן..." תמונה ממש מרוממת', כתב תלמיד בישיבת ההסדר אור-עציון לרב דרוקמן ראש הישיבה בעקבות מלחמת יום כיפור. 'ואם גם רוצים לראות מאחוריהם את דמויותיהם של החיילים תחת פיקודו של יהודה המכבי לבית השמונאי, כשהם עומדים בפתח איזו מערה נסתרת ומקבלים את פני שבת המלכה, או אפשר גם שאלה הם חייליו של דויד מלך ישראל שאת זמירותיו הם שרים בפיהם עם התקדש יום'.⁶⁹ בולטת תפיסת ההמשכיות הרואה בחיילים המתפללים את ממשיכי דרכם של לוחמי העבר, שאותם פגשו במהלך לימודיהם בישיבה. אפשר לראות כי השבת הצבאית, השונה כל כך מהשבת בבית, מטביעה את חותמה על חיילים מתפללים בעת מלחמה. כך למשל תיאר יוני נגר, חייל בפלוגת טנקים של חיילי הסדר, את השבת שבשדה התעופה בכיירות בעיצומה של מלחמת לבנון הראשונה:

מעולם, אף לא בחלומותי הגרועים ביותר, לא העליתי בדעתי שאצטרך להתפלל בערב שבת תוך כדי ישיבה בכסא התותחן בטנק, בכוננות אש, אך זה מה שקרה, כך עשו כולם. התחלנו בתפילה. שרנו בלהט את 'ריד נפש', משתחררים קמעה מן המתח אותו ידענו בכל אחת משעות היממה. לפתע נשמעה השריקה המוכרת – אר.פי.גי! קרביץ [מפקד הפלוגה] שעמד בעמדת התצפית פקד על הנהג להתקדם מיד וציווה לטעון פגז בקנה. הכל באמצע התפילה. עלינו לעמדת האש. קרביץ זיהה את המטרה. ירינו כמה פגזים וחזרנו לעמדת התצפית. שם המשכנו: "מזמור שיר ליום השבת, טוב להודות לשמך עליון".⁷⁰

המפקד הדתי

עם העמקת השירות הצבאי של הנוער הדתי והגעתם של רבים לתפקידי פיקוד החלה להתגבש דמותו של הקצין הדתי.⁷¹ הגל הראשון של קציני הקבע הדתיים הגיע בשנות

ההלכה אינה נובעת מ'ההכרה בקושי' אלא מהתפיסה שאליה מחנכים בישיבות ובמכינות כי ישנה דרך יהודית לשלב בין התורה לבין השירות הצבאי. עוד ראו הנ"ל, 'ספרא וסיפא ומה שביניהם, עיצוב הלכות צבא ומלחמה בישראל 1948-2004', עיונים בתקומת ישראל, 15 (2005), עמ' 239-274.

- 69 נשלח לרב חיים דרוקמן, ראש ישיבת 'אור עציון', מובא במורשה, ז (חורף תשל"ד).
- 70 ישראל וולמן (עורך), אלון בסופה: סיפורה של פלוגת הסדר במלחמת שלום הגליל, הוצאת אלון, ירושלים תשמ"ד, עמ' 48. אפשר למצוא דוגמאות רבות אחרות לצורת התבטאות וכתובה זו.
- 71 עוד על הווייתו של החייל הדתי ראו מאמרו של סטיוארט כהן, 'ספרא או סיפא? שאלות של דת ושירות צבאי בישראל בשנות ה-90', בתוך: נרי הורוביץ (עורך), דת ולאומיות בישראל ובמזרח התיכון, עם עובד ומרכז יצחק רבין, תל אביב 2003, עמ' 235-253.

האלפיים לתפקידים בכירים במטכ"ל. האלופים אלעזר שטרן, יאיר נווה וחבריהם בחרו שלא ללכת לישיבה עם סיום הלימודים, כפי שציפו מהם רבותיהם בישיבה התיכונה, אלא התגייסו לשירות מלא בצה"ל.⁷² מבחינת הישיבה התיכונה אפשר היה להגדיר אותם ככישלון חינוכי, אך בתוך שלושים שנה הפכו מקור גאווה לציבור הדתי-לאומי ומקור השראה לנוער הדתי.⁷³ זאת לפחות עד אירועי קיץ 2005 בגוש קטיף ובצפון השומרון ואירועי עמונה (ועל כך להלן).

הגאווה בהישגיהם של קצינים דתיים בולטת בעיתונות הדתית ובאה לידי ביטוי בנוהג להקדיש כתבות פרופיל לחיילים דתיים שסיימו קורסי טיס או קורס חובלים.⁷⁴ ביולי 2004 נפתח מאמר על הקצונה הדתית בעיתון בשבע במילים הבאות: 'הקצינים הדתיים לא מטיפים לשמירת מצוות, אך השפעתם ניכרת בדרישה לערכיות ובמיתון הוולגריות והחספוס הצבאי. הדרך אל דרגות הפיקוד הבכירות קשה יותר לחובשי הכיפות, אך גם מעוז אחרון זה של הקליקה החילונית הולך ונכבש, ומתקרב היום שבו ישיבות המטכ"ל ייפתחו בדבר תורה'.⁷⁵

המאמר ממשיך בעדות מפי מפקד בה"ד 1 גל הירש אשר לדברי העיתון 'זימן אליו את ראשי המכינות הקדם צבאיות וישיבות ההסדר'. "תדעו לכם", אמר הירש, לא מסתיר את הערכתו: "בין 40 ל-50 אחוזים מהצוערים בבית-הספר לקצונה הם חבר'ה דתיים". כך מוצגת הערכת המפקדים החילונים כגורם המאשר את מאמצי הדתיים.

המאמר מנסה למפות את מספרם של בוגרי מכינות, מתנחלים ודתיים בקורסי הטיס ואת אחוז המפקדים חובשי הכיפות בדרגים השונים ומסכם כי 'מיעוט הנתונים הנ"ל אינו יכול לטשטש את העובדה הבסיסית: אם בארבעת העשורים הראשונים של המדינה היה הציבור הדתי בשולי שדרות הפיקוד של הצבא, כיום ניתן למצוא בהן יותר ויותר שומרי מצוות'. את אלה מכתיר העיתון כ'אצולת החרב החדשה'.

72 עם בני כיתתם, בישיבת בני עקיבא 'נתיב מאיר', של האלופים נווה, אלוף פיקוד מרכז, ושטרן ראש אכ"א, נמנים גם האלוף ישי בר מפקד אוגדה וראש בית הדין הצבאי לערעורים וקצינים בכירים נוספים כמו תא"ל שוקי שחרור ראש מטה פיקוד צפון ונספח צה"ל בסינגפור, הרב רפי פרץ, טייס סא"ל ואחר כך הרב הצבאי לצה"ל, ושייע קישוני מח"ט שריון במילואים.

73 אפשר לראות זאת בליווי הקריירה של קצינים אלה בעיתונות הדתית הימנית. עם מינויו של יאיר נווה לאלוף פיקוד העורף התפרסמה בכשבע כתבה תחת הכותרת 'הראש מכוסה וגם העורף' ובה הוגדר נווה 'החייל הדתי מס' 1', ראו שמואל אדלמן, 'הראש מכוסה וגם העורף', בשבע, 22.4.2004. יש לציין כי העיסוק של העיתונות הכללית בקצינים הבכירים הדתיים הוא אינטנסיבי לא פחות מזה של העיתונות הדתית.

74 ראו למשל על סג"מ רועי חובש הכיפה שסיים בהצלחה קורס חובלים, לירון נגלר-כהן, 'עוד לא רב אבל חובל', הצופה, 19.1.2001. על מצטיין קורס טיס שהגיע לקורס מישיבת ההסדר ברמת הגולן, ראו לימור גריוזים, 'נוגע בשמים', שם, 3.1.2003. תופעה זו בלטה גם אחרי הגירוש מגוש קטיף, ראו גם חנן גרינברג, 'הכי קרובים לאלוהים', אתר ynet יהדות, 26.6.2009, www.ynet.co.il/articles/0,7340,L3736301,00.html; עמיחי אתאלי, 'מצטייני קורס קצינים מתנחלים ודתיים', אתר nrg מעריב, 4.3.2010, <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/074/266.html>.

75 חגי הוברמן, 'כומתת סרוגה', בשבע, 8.7.2004.

רבים מאותם קצינים אמנם לא ראו את עצמם כנציגי הציבור הדתי, והשתדלו להשתחרר מחיבוך הדוב של התקשורת המגזרית, אך גם הם הבינו שבעצם מציאותם בצמרת צה"ל יש מסר לדור הצעיר. 'אני לא מעוניין במשבצת של "האיש שלנו למעלה" אני לא נציג ציבור, התבטא יאיר נווה, האלוף הדתי הראשון בתפקיד מבצעי ולימים סגן הרמטכ"ל, אך הוסיף: 'אשמח אם אהיה מקור לחיקוי לדתיים רבים אחרים בהיבט של המסלול הצבאי הקרבי, שיראו שאפשר גם לקיים משפחה ואורח חיים דתי, ובמקביל גם לשמש כמפקד חטיבה ואוגדונר, ולשלב ספרא וסייפא בצורה סבירה'.⁷⁶

אך עיקר ההעצמה של דמות המפקד הדתי לא קרתה מעל דפי העיתונים. היא התרחשה בכמה מעגלים: במעגל המשפחתי, במכינות ובמעגלים חברתיים אחרים.

במעגל המשפחתי: למשל, בשנת 2001 היו לרב רפי פרץ בן מ"פ בסירת צנחנים, אח סגן מפקד של אותה סירת, גיס מפקד בה"ד 1 ועוד גיס טייס מסוקים. דפוסי שירות אלה הופיעו בעוד משפחות דתיות.⁷⁷

במכינות הקדם-צבאיות: נוצרה דינמיקה שבה הבוגרים שהגיעו לתפקידי פיקוד ביחידות השדה וביחידות המוכחות שימשו מקור השראה לבני המחוזרים הבאים וגם סללו להם את הדרך להשתלבות ביחידותיהם.

במעגלים החברתיים של הנוער הדתי: המידע על קצינים דתיים, הצטיינותם ועלילות הגבורה שלהם עברו בתוך הרשתות החברתיות של הנוער הדתי. במאמר הפותח לגיליון נקודה, שהוכתר בכותרת 'אל"מ דרור וינברג ז"ל: בן תורה. לוחם. מפקד. מחנך',⁷⁸ תיאר אריאל כהנא את הדרך שתפסו הוא וחבריו בני הנוער הדתי את דמותו של וינברג, מח"ט חברון:

שמו של דרור נישא בפי ובפיות חברי כבר בשנות הנערות. מפה לאוזן עברה השמועה על הקצין שהוא גם מטכ"ליסט [בסירת מטכ"ל] וגם מרכזניק [קשור לחוגי ישיבת 'מרכז הרב' ההולכת בדרכם של הרב קוק (הראי"ה) ובנו] שחיסל את המחבלים שהיו בקו 300 אבל לא את אלו של 'פרשת קו 300', שפיקד על סירת סודית וגם על גדוד צנחנים, ושהעתיד הקרבי שמצפה לנו יהיה דומה לזה שלו [...] כשחלפו השנים הלך והתרחב מעגל המעריצים [...] במכינות הקדם צבאיות הוא היה מודל לחיקוי. בקרב החיילים הקרביים בכלל, והדתיים בפרט, סיפרו עליו סיפורי גבורה.

העלאה על נס של השירות הצבאי ושל הפיקוד הצבאי הביאו לידי שינוי, או שבאו לידי ביטוי בשינוי, מדרג ההערכה של הציבור הדתי-לאומי. אם עד שנות השמונים היו דמויות החיקוי של הציבור הדתי אנשי חינוך, רבנים ומנהיגים פוליטיים, או לחלופין גיבורים חילונים, צבאיים ואחרים, הרי שהשינוי ביחס לצבא ולשירות בו הוסיף את המפקדים

76 אפי מאיר, 'במלחמה הבאה ייפגעו ראשונים האזרחים', מקור ראשון, 17.10.2003.

77 צוריאל, 'רפי פרץ רב וטייס'.

78 אריאל כהנא, 'דרור', נקודה, 257 (כסליו תשס"ג), עמ' 2-3.

הדתיים לפנתאון הסמלים הציוני-דתי. הדבר הביא לידי שינוי גם את דפוסי החינוך ואת היחס של המחנכים הדתיים והציבור הדתי לצעירים שבחרו בשירות צבאי משמעותי במסלול פיקודי. אם בתקופת התיכון של שטרן, נוה ופרץ, ההולכים לצבא 'רגיל' ולא לישיבת הסדר נחשבו ככישלון חינוכי, הרי שכעת, אף שההכוונה לישיבות עדיין קיימת בישיבות התיכוניות, בחירה במסלול צבאי, בעיקר לאחר שנת לימוד במכינה, נחשבת נורמטיבית ופעמים רבות הופכים אלה שבחרו בה מושא לגאווה למוסדות הלימוד שלהם ולציבור הדתי כולו.

במידה רבה הביא השינוי ביחס לשירות הצבאי לשינוי בדפוסי ההנהגה של הציבור הדתי-לאומי. נוצרה נידודת חדשה שבה שירות צבאי משמעותי סולל דרך למילוי תפקידי הנהגה רבניים ציבוריים. הדבר בולט במיוחד אצל קצינים בעלי תשובה שאימצו את אורח החיים הדתי וההזדהות עם הציונות הדתית בתקופת השירות הצבאי שלהם או אחריו. כך אפשר לראות את הרב אבי רונצקי, רב היישוב איתמר, ראש ישיבה ומחבר ספרים על הלכות צבא,⁷⁹ שהיה ראש המטה של החטיבה המרחבית בשומרון עד שמונה ב-2007 לתפקיד הרב הצבאי הראשי בצה"ל, את הרב דוקי בן-ארצי, נווט פנטום שחזר לתפקיד ראש ענף רוח לחימה ברבנות הצבאית לאחר שנים רבות בישיבה ולימוד דיינות, ואת הרב לוינשטיין, שהקים את המכינה בעלי עם הרב אלי סדן. החזר בתשובה הכולט ביותר הוא תת-אלוף איתם, שעם עזיבתו את הצבא הוצנח לתפקיד ראש המפד"ל ב-2002. קשה להניח שהקיצוניק לשעבר מעין גב היה זוכה בהנהגת המפלגה הדתית-לאומית לולא היותו מפקד בולט בצה"ל, שהתבלט בעמדותיו הדתיות-לאומיות במהלך השירות – ואף שילם על כך באי-קידומו.

הרבנים רונצקי ובן-ארצי הם חלק מתופעה רחבה יותר של רבנים הנושאים בתפקידי חינוך והנהגה בציבוריות הדתית ששירתו, או עדיין משרתים, בתפקידי פיקוד במילואים.⁸⁰ כך למשל הרב (אז סא"ל) פרץ מהמכינה בעצמונה, הרב (סא"ל) קרים, לשעבר מפקד סיירת צנחנים וראש המכינה הקדם-צבאית עטרת בירושלים, הרב (סא"ל) אהד תירוש, שהקים את מדרשת הרובע ללימוד תורה לבנות ועומד בראש בית המדרש ליוצאי צבא במכינה בעלי, והרב (אל"מ) משה הגר, סגן מפקד אוגדה, וראש המכינה ביתר הרב (אל"מ) שנוולד, ראש ישיבת ההסדר במודיעין, קצין אג"מ של גיס וראש הישיבה בעל הדרגה הבכירה ביותר בהסדר. הרב שנוולד יצא לקורס קצינים במסגרת ההסדר ואת טיפוס הדרגות עשה במילואים. כמוהו יצאו לקצונה במסגרת ההסדר ועומדים היום בראש ישיבות הסדר הרב רא"מ הכהן, ראש ישיבת ההסדר בעתניאל, והרב יובל שרלו, ראש ישיבת ההסדר בפתח תקווה.⁸¹ מרשימה חלקית זו אפשר לראות שבציבור הדתי של ראשית שנות האלפיים נעדר

79 הרב רונצקי, כחיצים ביד גיבור.

80 מניית התפקידים הצבאיים שנעשית להלן באה על מנת להדגיש את עומק התופעה.

81 יש לציין כי רוב הרבנים המלמדים בישיבות ובמכינות שירתו ביחידות שדה במהלך שירותם הצבאי.

הניכור בין עולם הרבנות לבין השירות הצבאי, ניכור שהיה קיים בעשורים הראשונים למדינה.

שעת המבחן – אירועי קיץ 2005 בגוש קטיף ומלחמת לבנון השנייה

תכנית 'ההתנתקות' ו'הגירוש'⁸² של תושבי גוש קטיף וצפון-השומרון מבתיהם העמידה למבחן את תפיסת השירות הצבאי של הציבור הדתי ואת הפרקטיקה שלו. כדברי יגיל לוי, 'על הצבא הוטל להתמודד עם התנגדות אזרחית להחלטה פוליטית שנויה במחלוקת'⁸³, והוא שימש עבור הממשלה כמנגנון 'בונה לגיטימיות [...] עוקף-מפלגות או משלים-מפלגות'⁸⁴.

לאחר שנים של השתלבות רבת היקף בצבא, של 'נשיאה משותפת של האלונקה' והבניה של תפיסת עולם המאדירה את השירות הצבאי, הדתיים הלאומיים מצאו את עצמם ניצבים אל מול הצבא ולא לצדו.⁸⁵ ההתגברות על תושבי גוש קטיף ותומכיהם, ברובם דתיים-

82 עמדה לפניי השאלה כיצד לתאר את אירועי קיץ 2005 בגוש קטיף. האם לדבר על 'גירוש', 'החרבה', 'עקירה', 'טרנספר', כפי שחוו אותם התושבים ותומכיהם בציבור, או שמה להשתמש בביטויים 'התנתקות' ו'פינוי' שבשיח הממשלתי והציבורי. המושגים השונים מתארים שני נרטיבים שונים שהתפתחו בציבור הישראלי לגבי אותו הקיץ. על מנת לשמור על הצגה אוניקטיבית במידת האפשר בחרתי להשתמש בביטויים 'התנתקות', 'פינוי' ו'גירוש' במקביל: במקום שבו מדובר על המבצעים וגישתם אשתמש במונחים 'התנתקות' או 'פינוי', ובמקום שבו מדובר על יחס או מודעות המתנגדים אשתמש במונח 'גירוש'. בכל מקרה המונחים יהיו בין מירכאות. לדעתי, אי-אפשר להבין את גודל השבר ביחס הציבור הדתי-לאומי לצבא אם אין מבינים את ההתנגדות החרופה לתכנית 'ההתנתקות' ולמינוח שלה. על מעורבותם של אנשי יחסי הציבור בבחירה במושג 'התנתקות' ראו אלוף בן, 'כך נולדה תכנית ההתנתקות', הארץ, 4.1.2007. רוביק רוזנטל כתב שהמונח 'התנתקות' בא 'לטשטש מונחים קשים יותר לעיכול, כמו "נסיגה" ו"פינוי"', ראו רוביק רוזנטל, 'מילים וצירופים טעונים', אופקים חדשים: מגזין לשאלות מדינה כלכלה וחברה, <http://ofakim.org.il/zope/home/he/1111738030/1112594511>. מסיבה זו יש הטוענים שהמונח 'גירוש' דווקא הוא הראוי לתאר את 'גירוש' תושבי גוש קטיף וצפון השומרון ו'החרבת' היישובים שם על ידי צה"ל. בוודאי מבחינת ההגדרה המילונית של המונח על פי מילון אבן שושן: 'שילוח, הרחקה בכח'.

83 יגיל לוי, **מצבא העם לצבא הפריפריות**, כרמל, ירושלים תשס"ז, עמ' 261 (להלן: לוי, **מצבא העם**).
84 שם, עמ' 254. עוד ראו בעז סנג'ור, 'ההינתקות כמבחן לדמוקרטיה הישראלית: "דמוקרטיה מתגוננת" או "דמוקרטיה מגומרת"?' הנ"ל (עורך), **ספר אורי קיטאי: אסופת מאמרים משפטיים לכבודו עם פרישתו מכס השיפוט**, הוצאת נבו, שריגים ליון 2007, עמ' 193-245.

85 לוי אף טוען בכמה מקומות (**מצבא העם**, עמ' 267) כי הצבא הפר 'חווה' בלתי כתוב שהיה לו עם הציבור הדתי שהם יספקו לו חיילים המזדהים עם מטרתו (לעומת חוגי האליטה החילונית-אשכנזית והשמאל, שייצוגם בצבא ירד) והוא יתאים את התנהלות הצבא לתפיסת עולמם. לדעתי לא היה 'חווה' כזה, ולכן אין מה לדון על הפרתו. אם יש 'חווה' שהופר בגירוש של תושבי גוש קטיף וצפון-השומרון, הרי הוא החווה שבין האזרח למדינתו.

לאומיים, הייתה היעד המבצעי של הצבא. בתרגילים שעברו הכוחות המגרשים היה עליהם להתמודד עם חיילות מחופשות לנשים דתיות שלראשן מטפחת, אוהזות בנשק ושרות שירי קודש, ובהן אף נשים בהיריון – הסטיגמה האולטימטיבית של המתנחלת הדתית-לאומית. החייל והמפקד הדתי-לאומי נדרש לבצע משימה שכוונה ישירות לא רק נגד האידאולוגיה שלו (אם אחז באידאולוגיה 'כתומה'), אלא נגד אוכלוסייה שהוא ומשפחתו היו חלק ממנה. במקרים רבים, בהתחשב בדפוסי הגיוס של בני ההתנחלויות ובמרושתות של הציבור הדתי, אף נגד קרוביו ואפילו נגד בני משפחתו הקרובה. יש להבין כי תחושת הנבגדות של בני הציבור הדתי הייתה חזקה מאוד.

לכך נוספה ההרגשה כי עבור כמה ממקבלי ההחלטות והמבצעים הייתה זו הזדמנות 'להחזיר את הציבור הדתי לגודל הטבעי'. כשנה לאחר 'ההתנתקות' כתב יאיר לפיד, מקורבו של אהוד אולמרט: 'זה מעולם לא היה קשור לפלסטינים, לדמוגרפיה, לשאיפה להסדר שלום, לתשישותו היחסית של צה"ל או לכל אחד מן ההסברים שניתנו לנו. המניע היה אחר לגמרי'. הייתה זו הזדמנות לתת מכה לציבור המתנחלים ולתומכיהם, היה צורך 'ללמדם שיעור בצניעות ואולי גם בדמוקרטיה'.⁸⁶

צה"ל ביצע עבודת מטה מקיפה לביצוע המשימה תוך כדי שימוש מוגבר בצוותים של פסיכולוגים צבאיים שהיו אחראים להכנה המנטלית. בעיני מארגניה, ההכנה המנטלית תרמה תרומה של ממש להצלחת ה'התנתקות' (ואף לקריירה האקדמית של מבצעים).⁸⁷ אך בשעה שהכנה זו יכולה להסביר מדוע הצליח הצבא, אין היא מסבירה מדוע ההתנגדות לגירוש בתוך הצבא ובקרב המתיישבים ותומכיהם הייתה מועטה כל כך. את התשובה יש לחפש ברטוריקה הממלכתית שאימצו ראשי הצבא. 'אפקטיביות הפעולה של הצבא', כותב לוי, 'נשענה רבות על כך שהממשלה עשתה שימוש בצבא [...] בכוחו הסמלי כצבא העם. מול התנגדות המתנחלים והממסד הרבני [כך!] עמדו בעיקר סמלי "צבא העם" יותר מ"צבא העם" עצמו'.⁸⁸ טיעון זה שיתק את הציבור הדתי-לאומי, שהתפיסה הממלכתית וראיית הצבא כביטוי המוביל שלה תפסו אצלו מקום מרכזי כל כך עד כה.⁸⁹

86 יאיר לפיד, 'דברים שאי אפשר היה לומר בזמן ההתנתקות', ידיעות אחרונות, 13.10.2006.

87 ראו פסיכולוגיה צבאית, ושם בעיקר שגיא גינורסר ועוזי בן-שלום, "צבא נולד": צה"ל במשימת ההתנתקות, עמ' 15-80.

88 לוי, מצבא העם, עמ' 266-267. לוי טועה כאן בעניין אחד, 'הממסד הרבני', אם ישנו כזה, יצא רובו ככולו נגד סירוב פקודה. למעשה, אלה שבחרו שלא לשרב היו מגובים בפסיקתם של רבנים וגדולי תורה. ראו להלן דבריהם של הרב שלמה אבינר והרב שרלו כדוגמה לאוסף רחב של אמירות כאלה.

89 בחוברת נאמנותנו לתורה ולמדינה התמודד הרב סדן, מהמתנגדים החריפים לסירוב פקודה, עם הטענה בדבר חוסר הנאמנות של הציבור הדתי לצה"ל: 'בצער רב אני נאלץ להגיע למסקנה שיש לתופעה הזאת רק הסבר אחד: יש כאן ניסיון מצד גורמים שונים להציג את הציבור הדתי-לאומי ככזה שאינו נאמן לצבא ולמדינה. זו הזדמנות נהדרת להוכיח את התיוה שלפיה הדתיים הם גורם חיצוני בצבא, שאסור לסמוך עליו. טענה זו מזכירה את הטענה האנטישמית שבה הואשמו היהודים במשך כל הדורות, ולפיה הם אינם נאמנים למדינה שבה הם חיים, כיוון שיש להם נאמנות כפולה. אולם כל זה אינו אלא קשקוש, דברים בטלים!

אף שהתקיים קמפיין מסיבי ונקראו קריאות לסירוב פקודה – כמה מהן מדמויות רוחניות מובילות, כמו הרב הראשי לשעבר הרב אברהם שפירא – הרי שבצה"ל נרשמו רק 63 מקרי סירוב פקודה בקרב חיילים שהיו קשורים ל'התנתקות'. אפשר אמנם לתלות עובדה זו בחטיבות ה'מגרשות', ששתיהן הורכבו ברובן מאנשי קבע מיחידות עורפיות שהיו תלויים בפרנסתם בצבא, אך גם ביחידות קרביות רוויות חיילים דתיים היה רק מספר קטן מאוד של מסרבים רשמיים. בשורה התחתונה אפשר לראות כי החיילים הדתיים-לאומיים, אף אלה שראו ב'גירוש' פשע – לא סירבו פקודה.

נראה שהתשובה לשאלה מדוע לא סירבו או לא התנגדו התנגדות אקטיבית יותר טמונה בתופעה שתוארה במאמר זה. ההזדהות האידאולוגית והרגשית של הציבור הדתי-לאומי עם השירות הצבאי ועם משימותיו המהותיות של הצבא הייתה כה עמוקה עד כי אפשרות של סירוב פקודה או של מאבק פיזי אפילו במקרה של 'פשע לאומי נורא ותועבה כזאת' נתפסה כחציית קו אדום.⁹⁰ 'אין זה הצבא הבריטי אלא הצבא שלנו, זה אנחנו', כתב הרב שלמה אבינר, אחד המנהיגים הרוחניים הכולטים בציבור הדתי ומהמתנגדים העיקריים למאבק אלים ולסירוב פקודה לפני הגירוש: 'יש המשתמשים בביטוי חיוור וחמקמק: דמוקרטיה. אבל בשם הדמוקרטיה אפשר לבצע גם פשעים נוראיים. אנו משתמשים בביטוי חזק יותר לאין ערוך: אחריות לאומית [...] אסור לקרוע את האומה לגזרים'.⁹¹ ואילו הרב שרלו כתב 'עיקר העיקרים הוא שאלת פיקוח הנפש הלאומי [...] צבא המתפורר מבפנים לא יוכל להגן עלינו מבחוץ'.⁹² המאבק סביב סוגיית סירוב פקודה ראוי למחקר מעמיק משלו ולא אאריך בו כאן. במבחן התוצאה התברר שלמרות ההתנגדות החריפה ל'גירוש הארור' ועוד יותר מזה למעורבות של הצבא בו, התפיסה הבסיסית של חשיבות הצבא והשירות בו

הציבור שלנו נאמן למדינה ולצבא יותר מכל העיתונאים האלה, כמעט בלי יוצא מן הכלל, ונאמנות זו אינה צריכה להימדד במידת המוכנות של חייל לפנות יישוב יהודי, אלא בפרמטרים אחרים לגמרי, אויבייטיביים וברורים. בבואנו לקבוע פרמטרים אלו, צריך לזכור שהמטרה העיקרית של הצבא היא לחימה, ואת הנאמנות של קבוצות באוכלוסייה לצבא יש למדוד לפי מידת התמסרותם ליעודו המרכזי, ראו הרב אלי סדן, 'קטעים נבחרים', מהחוברת 'נאמנותנו לתורה ולצבא', <http://www.bneidavid.org> [ההדגשה במקור] עוד ראו מיכל שביט פרדקין, 'הסיפור שלנו: הבניית המשמעות של הפעולה הצבאית בהתנתקות', מבטים על ההתנתקות, ממד"ה, תל אביב 2005.

90 על התנגשות הערכים שחוו מנהיגי המאבק ב'גירוש' ועל הבחירה שלהם להימנע מעימות עם הצבא ראו ענת רוט, 'הציונות הדתית במבחן הממלכתיות: מכפר מימון לעמונה', בתוך: יעקב סימן-טוב (עורך), תכנית ההתנתקות: הרעיון ושברו, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים 2009, עמ' 35-70.

91 הרב שלמה אבינר, 'כיצד מסכלים את תכנית הטרנספר והחורבן' (ללא תאריך, ללא שם הוצאה ומקום הוצאה), www.tora.co.il/parasha/yeshuah/taz_mezora_64.doc (אוחזר באפריל 2006).

92 למגוון מאמרים ותשובות של הרב שרלו בנושא זה ראו הרב יובל שרלו, שו"ת התנתקות, יריעות אחרונות, ספרי חמד, תל אביב 2010. ראו גם את ביקורתה החריפה של פרופ' דוד הנשקה, 'על ההתנתקות מן האנושיות', אקדמות, 26 (ניסן תשע"א), עמ' 171-185. גם הרב שרלו עומד על הבעייתיות (שהוזכרה לעיל) בקריאת שם לאירועי קיץ 2005 בגוש קטיף.

נשארה בעינה.⁹³ אפשר להוסיף כי באירועי עמונה, שהתרחשו כחצי שנה לאחר 'הגירוש', היה עימות בין הנוער הדתי לבין המשטרה, שפעלה באלימות חסרת תקדים. אכן היחס למשטרה שונה לחלוטין מהיחס לצבא. כך גם בציבור החילוני, כפי שאפשר לראות בהרבה אירועים ציבוריים. עם זאת, ערך השירות בצה"ל לא נפגע, למרות העימות בגוש קטיף. רוב בני הנוער שהיו באירוע התגייסו לשירות משמעותי. סיפורו של יחיעם אייל, ששוטרים פצעו אותו פציעת ראש קשה בעמונה והוא הגיע עד למצב של מוות קליני, ממחיש סיפור זה. אייל השתקם, התנדב לצה"ל, זומן לקורס קצינים, נאבק כדי להיכנס ליחידה קרבית, והצליח.⁹⁴ ובכל זאת, למרות מספר המסרבים הקטן במהלך 'הגירוש' אפשר לזהות שתי מגמות תודעתיות ביחס לצבא בציבור הדתי-לאומי. האחת מתאפיינת בהמשך שירות, אך מבטאת רגשות קשים מאוד שבמקרים מסוימים אף השפיעו על אופי השירות. גם מי שלא סירב יכול היה להזדהות עם דברי הרב מלמד שכתב כי 'בחודשים האחרונים השתתף הצבא במעשה נורא – החרבת יישובים, גירוש תושביהם והשלכתם לרחוב. אי אפשר להתעלם מזה. כעת בגדי צה"ל מגואלים בחטא'.⁹⁵ קולות כאלה נשמעו גם בקרב המתגייסים: 'אני התאכזבתי, מכולם, ויותר מכל מצה"ל, אני הייתי מועמד לטייס, וויתרתי, עד עתה הייתי מולהב משירות, מהגנה על המדינה, אבל המדינה ניפצה לי את החלום מול השקר שחזו עיניי'.⁹⁶ בתקופה הראשונה הייתה רתיעה מלהשתתף בקורסי פיקוד, שכן בתור מפקדים קשה יותר להימנע מהשתתפות ב'גירוש' אפשרי. במנהיגות אפשר היה לשמוע דברים כמו אלה של הרב שנוולד, שאמר בדיון בעקבות 'הגירוש' כי 'יש התפקחות ביחס לקדושה של הצבא. הושם דגש מוגזם על השרות בצבא. וצריך לאזן את המגמה הזו. זה מתחיל לקרות בעקבות ההתנתקות שהיא רעה אבל היא עזרה לעשות סדר ופרופורציות יותר נכונות ביחס לשרות הצבאי'.⁹⁷

93 יגיל לוי טוען כי 'הצבא מימש את ההתנתקות מתוך מינוף האינטרס של הקבוצות הדתיות לאומיות לשמר את המוביליות של הקבוצות ואת מעמדן בתוך הצבא. אינטרס זה חייב אותן לשמור על מעמד הצבא בעצם הימנעותן מהתנגשות מאסיבית אתו', ראו לוי, מצבא העם, עמ' 248. לדעתי אין בכך בכדי להסביר את עצמת אי-הסירוב למרות המחיר של אי-סירוב זה. את שורש התופעה הזאת יש לראות בתפיסה האידיאולוגית-תאולוגית של הציבור הדתי כפי שהראיתי כאן.

94 יחיעם אתאלי, 'יש חיים אחרי המוות', מעריב, 4.10.2010.

95 הרברים נאמרו לאחר הסבר של המצווה הגדולה שיש בשירות בצה"ל, ראו הרב מלמד, 'לשרת כנבי חורין'.

96 יונה, פורום אתר גשר, פורום: <http://www.gesher.co.il/forums/viewMessage.asp?forumID=9&msgid=590>, פורסם בעבר באינטרנט.

97 הרב אליעזר שנוולד, בדיון בנושא: 'יחס הציבור הדתי לאומי אל הצבא לאחר עקירת גוש קטיף', בית ספר מעלה לקולנוע בירושלים, חשוון תשס"ה, <http://mofetnet.macam.ac.il/course/Default.aspx?id=1329>, מפגשי תורה ויצירה, התנתקות (אוחזר בספטמבר 2012). אירועי גוש קטיף ועמונה והיחס האמביוולנטי לצבא בעקבותיהם היו זרז ליצירה מחקרית ותורנית שעסקה בסוגיה זו, ראו למשל אלי הולצר, חרב פיפיות בידם: אקטיביזם דתי בהגותה של הצינונות הדתית, מכון שלום הרטמן, כתר והוצאת הספרים של אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן וירושלים 2009. שם קורא המחבר לגיבושן של 'חלופות אידיאולוגיות הולמות' לצינונות הדתית שיבחנו בין השאר 'באיו מידה עלולה

המגמה השנייה הייתה מאמץ להמשיך ולשרת שירות משמעותי למרות הכול.⁹⁸ אפשר לראות המשך התגייסות בולט ליחידות קרביות, ותלונות על אי-קבלת דתיים ליחידות. לדוגמה אפשר לראות את המאבק סביב התשאל הפוליטי בלשכות הגיוס ובגיבושים ליחידות מובחרות. על פי חוק אין לשאול מועמד לשירות ביטחון על דעותיו הפוליטיות ואסור לנתונים אלה להשפיע על שיבוצו של החייל בצבא. אך בשתי ישיבות ועדת הביקורת של הכנסת סופר על הרבה מועמדים דתיים לשירות ביטחון שנשאלו שאלות פוליטיות.⁹⁹ הוצגו גם מקרים של הורדה לפרופיל 21 או דחיית גיוס בעקבות תשובותיהם של נערים ונערות לשאלות אלה. באחד הדיונים הסביר איתי אלמליח, רכז הנוער בקהילות העקורים ביד בנימין: 'צה"ל הוא בדם שלנו, שלא יהיה לכם ספק, הוא זורם בדמנו מקטנות, תקראו לזה מורעלים, תקראו לזה אני לא יודע מה, אבל הוא זורם אצלנו בדם [...] אני רוצה שהילדים שלי יגיעו, אני רוצה שהילדים האלה, עם התחושות הקשות שיש להם, יגיעו לשרת בצבא'.¹⁰⁰

מלחמת לבנון השנייה, שפרצה כשנה לאחר 'ההתנתקות', החזירה את השיח הדתי על השירות הצבאי למקום שהיה בו קודם לכן. הדבר התבטא, באופן כואב, בסיפוריהם של הנופלים, ובהם סא"ל רועי קליין, סגן מפקד גדוד 51 שקפץ על רימון על מנת להציל את חייליו, עמיחי מרחביה, מ"מ בגדוד זה, שהושעה מפיקוד למשך שנה שלמה כעונש על מכתב שכתב לרמטכ"ל וטען בו כי 'הגירוש' מגוש קטיף מכתים 'בכתם מוסרי את מדי הצבא', ועמי משולמי, איש צוות בטנק המוביל בקרב בסלוקי שהיה בן למשפחה ש'גורשה'

האידיאולוגיה הלאומית לעוות ערכים דתיים [...] כגון רגישות לשיעבוד הפרט', ראו שם, עמ' 300. לעומתו ראו מאיר כהן, כהן משוח מלחמה: בירורים אמוניים בסוגיות המלחמה, הוצאת 'מעמק חברון', חברון תש"ע. הרב הכהן, מ'מגורשי' גוש קטיף, עומד על החשיבות של 'עיסוק בתודעת המלחמה, בירור החובה האלוקית שבמצוות המלחמה ומתוך כך הבנת הזכות שבמילוי חובה זו וההתנדבות לקיומה', בתגובה 'לכרטום ולשחיקה העצומה בקרב הציבור ובמיוחד בני הנוער ביחסם לשירות הצבאי ולהתנדבות, וביחס הכבוד וההערכה לחיילי צה"ל ומפקדיו', ראו שם, בהקדמה.

98 כפי שנראה לעין לא השתנו נתוני הגיוס של הציבור הדתי בעקבות 'הגירוש' ואירועים דומים, ראו אשר כהן, 'הכיפה והכומתה: דימוי ומציאות – השיח הציבורי על הציונות הדתית והשירות הצבאי בתוך: רחימי (עורך), 'הכיפה והכומתה, עמ' 95-114. כמו כן נרשם גידול ביציאה לקצונה ביחידות לוחמות, ראו ב', 'מקומם של חובשי הכיפות', עמ' 53.

99 פרוטוקול מס' 10 משיבת ועדת משנה של הוועדה לענייני ביקורת המדינה לנושא דוח מבקר המדינה על ההתנתקות, ג' באדר תשס"ז (21 בפברואר 2007), 'סדר היום: המוטיבציה לשירות בצה"ל לאחר ההתנתקות', www.knesset.gov.il/protocols/data/rtf/bikoret/2007-02-21.rtf; פרוטוקול מס' 106 משיבת הוועדה לענייני ביקורת המדינה, 'בתמוז תשס"ז (26 ביוני 2006), 'סדר היום: בקשה לחוות דעת מבקר המדינה בנושא התייחסות צה"ל לגיוס המפונים מגוש קטיף וההשפעה על המוטיבציה לשירות', www.knesset.gov.il/protocols/data/rtf/bikoret/2007-06-26.rtf. עוד ראו ד"ר יצחק קליין, תחקור פוליטי ומניעת גיוס לצה"ל של מועמדים לשירות ביטחון – דו"ח ביניים, המרכז המדיני לישראל, ירושלים 15.2.2007.

100 איתי אלמליח, רכז נוער במועצת יד בנימין, הוועדה לענייני ביקורת המדינה, 2007.6.26.

מביתה בגוש קטיף שנה לפני המלחמה.¹⁰¹ בכל הסיפורים על הנופלים עולה הכאב על 'גירוש' תושבי גוש קטיף על ידי הצבא, אך גם ההחלטה להמשיך ולשרת בכל זאת. במבצע 'עופרת יצוקה' שוב בלטו נופלים דתיים כמו סרן יונתן נתנאל, קצין צנחנים שהתגייס לאחר שלוש שנות לימוד תורה במכינה בעלי, ורס"ן דגן ורטמן, קצין בגולני שהתגייס לאחר שש שנות לימוד תורה בישיבות, שירת בתור מ"פ ובעת המבצע היה בחופשת לימודים של שנתיים בישיבה. סיפוריהם של אלה המחישו את עצמת ההזדהות של הציבור הדתי-לאומי עם העשייה הצבאית ולא פחות מזה גם את המודל החדש שהתגבש של בני הציבור הזה שהגיעו לשירות משמעותי בצבא לאחר לימוד במכינה או בישיבה. נפילתו של רס"ן אלירז פרץ ב-2010, שבאה לאחר נפילתו של אחיו הבכור אוריאל בלבנון ב-1998, הכתירה את אמם מרים בכינוי 'אם הבנים'. מעניין שאם הבנים של ישראל של שנות האלפיים היא דתייה לאומית, אשת חינוך, יוצאת מרוקו, שבניה הנופלים אוריאל ואלירז שירתו בתפקידי פיקוד בגולני. הצעיר שבהם אלירז היה בוגר המכינה בעלי ותושב היישוב.¹⁰²

סיכום

הנוכחות הבולטת של הציבור הדתי-לאומי בצה"ל אינה מובנת מאליה. זוהי תופעה של שני העשורים האחרונים, אך יש לראותה כהבשלה של תהליך בן עשרות שנים שעברה החברה הדתי-לאומית במדינת ישראל במעבר משולי העשייה הציבורית לתפקיד מרכזי בה.

לתהליך זה היו היבטים דתיים מובהקים. התגבשה כאן תפיסת עולם דתית היונקת מהמקורות ועוסקת בנתינת משמעות רוחנית למעשה הצבאי הישראלי. כמו כן נוצרו מסגרות לימוד דתיות חדשות שהן מהפכה בדפוסי לימוד התורה של דורות עברו – ישיבות ההסדר והמכינות הקדם-צבאיות. נוצר כאן דגם חדש של תלמיד חכם היוצא למלחמה בעת הצורך, אך לא נוטש את 'אהלה של תורה'. דמות של חייל דתי ההולך ללמוד שנה לפני הצבא במכינה, ואולי גם חוזר אליה ללמוד לאחר שירותו הצבאי ביחידה מובחרת או בתפקיד פיקודי. גם צעירים דתיים שלא למדו במסגרות כאלה היו חלק מאותו גל של הליכה לשירות צבאי משמעותי תוך כדי שמירה על ערכים דתיים. התהליך הזה הזין את עצמו, שכן כשעלה מספר הדתיים בפיקוד וביחידות הלוחמות, נוצרה ביחידות אלו מקבלת יותר, פתוחה יותר לרגישויות של בני הציבור הדתי ונוחה יותר לקיום מצוות. דבר זה הביא לידי נכונות בקרב הצעירים הדתיים להתגייס ליחידות ולצאת לקורסי פיקוד, אך לא פחות מזה הוקהו החששות של אנשי חינוך ורבנים מהשירות כגורם מחלן. כתוצר של

101 עמוס הראל וחיים לוינסון, 'מההתנתקות ועד מלחמת לבנון השנייה. הסיפור שלא סופר, על חייו ומותו של החייל עמי משולמי', הארץ, 14.8.2010.

102 ראו מרים פרץ, שירת מרים: סיפורה של מרים פרץ, ידיעות ספרים, תל אביב 2011.

תהליך זה התפתחה תרבות שלמה שלה בסיס ספרותי רחב בתחום הפרקטיקה הצבאית, ההלכה והמוסר וביטויים עממיים. אפשר לומר שהציונות הדתית הצליחה להגשים את שאיפתה של הציונות החילונית – בריאתו של יהודי חדש.

מה שהתחיל מניסיון להשתלב באתוס הצה"לי צעד אחד בעקבות שאר 'החברה' הטובים' של החברה הישראלית, הפך להיות, מתוך הפרקטיקה שלו, גורם מעצב של המציאות הישראלית.¹⁰³ המסע בעקבות הגיבורים החילונים של הפלמ"ח וראשית המדינה הפך להיות ניסיון לתרום לעיצובן של נורמות צבאיות ודפוס חדש של הלוחם הישראלי. מתפקיד המונהגים עוברים הדתיים-הלאומיים להנהגה. המעבר הזה, המתרחש בצבא, מקרין גם על נקודות מפתח אחרות בחברה הישראלית.

תהליך זה מתאפיין כהליך 'מלמטה', שבו ציבור המתגייסים המשתחררים, ודמויות שאינן בשורה הראשונה של ההנהגה התורנית והפוליטית, יוזמים תהליכים, מקימים מסגרות ומושכים את הממסד אחריהם. חלק גדול מהרבנים העומדים בראש הישיבות והמכינות, או המובילים בתחום הפסיקה לחיילים, הם עצמם תוצרים של תהליך זה. אי-אפשר לדבר כאן על 'פרוטוקולים של זקני הדתיים' המובילים מאחורי הקלעים מדיניות שמגמתה השתלטות או כיבוש הצבא והמדינה, אלא על תהליך שבו המנהיגים מוצאים את עצמם מובלים על ידי תהליכים שמחולל הדור הצעיר. כך מתחולל שינוי ערכים בחברה הדתית, ושירות צבאי משמעותי הופך בחירה ראויה לצעיר הדתי. שינוי ערכים זה גורם שגם בעלי תשובה המגיעים לחברה הדתית 'מבחוץ', ואינם שותפים לרשתות החברתיות שלה, מסוגלים למצוא את מקומם בתפקידי הנהגה חשובים בציבוריות הדתית-לאומית בזכות השירות הצבאי המשמעותי שלהם.

המשמעות הדתית של השירות הצבאי לובשת לבושים שונים בציבור הדתי. כפי שהוצג כאן יש הרואים בו מצווה דתית ויש הרואים בו חובה אזרחית. דיון זה מתכתב עם מגוון הדרכים שבהן נתפסת מדינת ישראל כ'ראשית צמיחת גאולתנו', ביטוי המופיע ב'תפילה לשלום המדינה'. בציבור הדתי-לאומי מתקיים דיון (וגם תיוג של מתנגדים) סביב שאלת הממלכתיות והמשמעות הדתית של המדינה. דיון זה הוא דיון מרתק, אך אין מקומו כאן. כפי שאפשר לראות מאחזי הגיוס ודפוסיו, הרי שהיחס החיובי מאוד לשירות הצבאי ותפיסתו כמרכיב זהות מרכזי של הציוני הדתי משותף לרובו של ציבור זה על גווניו השונים.

תופעת המכינות והמוטיבציה לשירות המשמעותי בצה"ל הקרינה גם על ציבור הבנות הדתיות שכ-30% ממנו מתגייס לצה"ל (והשאר ברובו לשירות לאומי). עמדתו המוצהרת של 'מינהל החינוך הדתי' היא שהשירות הראוי לבוגרות החינוך הדתי הוא השירות

103 וראו טענתה של רוסמן-סטולמן כי השילוב הזה בין מסגרות הלימוד השונות למערכת הצבאית אינו 'גורם למיליטריזציה' של הציבור, אלא גורם הממתן ו'מאזרח' את המערכת הצבאית. בכך יש לציונות הדתית תפקיד חשוב בהתהוות החברה האזרחית בישראל, ראו רוסמן-סטולמן, צבא ודת, עמ' 294.

הלאומי, שבו אפשר לשרת שירות משמעותי ותורם ללא כניסה למערכת הצבאית. מכיוון שכך, מוסדות התיכון הדתיים מכשירים את הבנות לשירות לאומי ופותחים את שערי המוסדות לפני העמותות של השירות הלאומי, אך אינם מאפשרים הסברה על השירות הצבאי ולקראתו. כמו התופעה שהייתה אצל הבנים יש לחץ 'מלמטה' של הבנות לשרת בצה"ל והדבר הביא לידי פתיחתן של מסגרות דמויות 'הסדר' לבנות,¹⁰⁴ ולהקמת מכינה קדם-צבאית ראשונה לבנות ב-2006 – מכינת 'צהלי'. כמו המכינות לבנים, בשלב הראשון המכינה מדגישה באתר האינטרנט שלה כי היא הוקמה 'עבור בוגרות אולפנות או בתי ספר דתיים, שבחרו לשרת בצה"ל, ומעוניינות להכשיר את עצמן לקראת השירות הצבאי. אין בכוננתנו לשכנע את הבנות להתגייס לצה"ל, אלא ללוות אותן בתהליך העצמה לקראת שירות משמעותי'.¹⁰⁵ הרצון ההולך וגובר של בנות דתיות להתגייס לצה"ל משתלב עם הרצון של הצבא לקלוט כוח אדם זה ונכונותו ללכת לקראתו. אנו נמצאים כאן בראשיתו של תהליך שבו השירות הצבאי מקבל לגיטימציה הולכת וגוברת בקרב מסיימות החינוך הדתי וגם בקרב ראשי הציבור הדתי ושאת השלכותיו יהיה ניתן לראות בשנים הבאות.

במאמר זה נמנעתי מלעסוק בסערות התקשורתיות והציבוריות המלוות את התהליך שתואר כאן וראויות לטיפול נפרד. עיון לאורך כמה עשורים מגלה מוטיבים חוזרים הנוגעים ברובם לשאלות של שמירת אורח חיים דתי ולחשש של חוגים מסוימים באליטה הישראלית מהתרבות או מ'השתלטות' של חיילים ומפקדים דתיים. העשור הראשון של שנות האלפיים התאפיין בדיון אובססיבי בשאלת סירוב פקודה מסיבות דתיות, או במילים אחרות 'הרב או המפקד?'. עיון בנושאי הפולמוס ב-2011 למשל מלמד על שלל אירועים תקשורתיים בנושא: דברי מפקד חטיבת הצנחנים כי אינו מתכוון להוציא תלמידי ישיבות הסדר לקורסי פיקוד, דברי היועצת לענייני נשים של הרמטכ"ל כי הוראות 'השילוב הראוי' מגבילות את אפשרויות השירות של הנשים בצה"ל, השימוש ב'זכור אלוקים' או 'זכור עם ישראל' ב'זכור' הצה"לי בטקסי הזיכרון לנופלים וכפיית חיילים לשמוע שירת נשים. מה יהיה הפרק הבא של סיפור זה? האם ימשיך תהליך ההשתלבות בצבא על כל השלכותיו החברתיות, הדתיות והתרבותיות, או האם תתגבש תפיסה דתית וחברתית חדשה שהצבא יתפוס בה מקום משני בלבד? כיצד ישפיע תהליך זה על החברה הישראלית, והאם ימשיך צה"ל להיות 'צבא העם'? כיצד תיראה החברה הדתית בשנים הקרובות ולאיזה כיוון תפתח הזהות הדתית-לאומית שלה? רק העתיד ייתן תשובות על שאלות אלה.

104 תכניות 'הרס' 'באר' ו'מעייין' נולדו מתוך עולם המדרשות התורניות לבנות ומאפשרות שירות במסגרת גרעין. על תכניות אלה ראו רוסמן-סטולמן, צבא ודת, עמ' 172-199.

105 ראו אורלי יותם ויובל וורגן, שירות בנות דתיות בצה"ל: תמונת מצב ומדיניות מערכת החינוך, מרכז המחקר והמידע של הכנסת, ירושלים 2007.